

ΤΕΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ / ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Πτυχιακή εργασία

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ
ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ανδρέας Αφάλης – Νικόλαος Αναγνωστάκης

Μεσολόγγι 2019

ΤΕΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ / ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Πτυχιακή εργασία

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ
ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ανδρέας Αφάλης – Νικόλαος Αναγνωστάκης

Επιβλέπων καθηγητής
Μαυριδάκης Θεοφάνης

Μεσολόγγι 2019

Η έγκριση της πτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/Μεσολογγίου του ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η διερεύνηση της επίδρασης που άσκησε η οικονομική κρίση, σε συγκεκριμένους κλάδους δραστηριότητας της Ελληνικής οικονομίας, ενώ επιμέρους στόχοι αυτής ήταν οι εξής: (i) η μελέτη της κατάστασης της Ελληνικής οικονομίας, πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, (ii) η διερεύνηση των μέτρων που συνέβαλλαν στην έξοδο της χώρας από την κρίση και (iii) η μελέτη της αποτελεσματικότητας των εν λόγω μέτρων. Για τους σκοπούς της εργασίας, πραγματοποιήθηκε συλλογή και ανάλυση δευτερογενών δεδομένων από έγκυρες πηγές, όπως άρθρα δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά και στατιστικά στοιχεία από βάσεις δεδομένων. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης οδήγησαν στην εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων, ιδιαίτερα όσον αφορά στις επιπτώσεις της κρίσης στους διάφορους τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην Ελληνική αγορά. Προέκυψε ότι η οικονομική κρίση επηρέασε αρνητικά την πλειοψηφία των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, όπως τους τομείς ναυτιλίας, κατασκευών, δημόσιων υπηρεσιών και τον τραπεζικό τομέα, ενώ αντίθετα σημειώθηκε αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας του τομέα τουρισμού. Περαιτέρω, οι συνέπειες της κρίσης ήταν ιδιαίτερα αρνητικές και σε κοινωνικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να επιδεινώσουν σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων και να αυξήσουν τα περιστατικά κατάθλιψης και αυτοκτονιών. Τέλος, με σκοπό την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης προτείνεται: (i) ο σχεδιασμός και εφαρμογή πολιτικών για την τόνωση της ανάπτυξης, (ii) η αποτελεσματική αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και των φοροαπαλλαγών καθώς και της ανοχής εκ μέρους της κυβέρνησης σε αυτά τα φαινόμενα και (iii) η επικέντρωση στην αύξηση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας του κράτους, εξαλείφοντας την πολιτική διαφθορά και το κόστος που επιβάλλουν αυτές οι συνθήκες στην οικονομία και την κοινωνία.

ABSTRACT

The primary aim of this study was the investigation of the impact of economic crisis on certain sectors of economic activity in Greece, while, further goals of the thesis included: (i) the study of the status of Greek economy, before and during the crisis, (ii) the exploration of the reforms that contributed to the country's exit from the crisis and (iii) the study of the effectiveness of such reforms. For the purposes of the study, secondary data were collected from various sources, such as articles published on academic journals and statistics extracted from databases and then analyzed. The results of the analysis provided some really interesting findings, especially regarding the effects of crisis on the Greek market's sectors of economic activity. It occurred that economic crisis affected negatively most sectors of economic activity, including the shipping sector, the construction sector, the public services and the banking sector. On the contrary, an increase of the tourism sector revenue was observed. Furthermore, economic crisis had a negative impact, in social terms, resulting into the worsening of the standard of living of the Greeks and the increase of incidents of depression and suicides. Finally, aiming at surpassing economic crisis, it is suggested: (i) the planning and the employment of policies towards the strengthening of economic growth, (ii) the effective handling of tax evasion and tax exemptions as well as the government's tolerance of these phenomena and (iii) the focus on increasing productivity and state efficiency, eliminating the political corruption and the costs imposed by these conditions on the economy and society.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	vi
ABSTRACT	vii
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1.1 Θεωρητικό υπόβαθρο	1
1.2 Σκοπός και στόχοι της εργασίας.....	4
1.3 Δομή της εργασίας.....	4
2. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.....	6
2.1 Η Ελληνική οικονομία πριν την κρίση.....	6
2.2 Τα αίτια της κρίσης	10
2.2.1 Ενδογενείς αιτίες της Ελληνικής κρίσης	10
2.2.2 Εξωγενείς αιτίες της Ελληνικής κρίσης	12
2.3 Η Ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια της κρίσης.....	13
2.4 Η οικονομική κρίση και το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελληνικής οικονομίας.....	22
3. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	26
3.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον πρωτογενή τομέα.....	26
3.1.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της γεωργίας.....	26
3.1.2 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της κτηνοτροφίας	29
3.1.3 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της αλιείας.....	32
3.2 Οι συνέπειες της κρίσης στο δευτερογενή τομέα.....	34
3.2.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο των ΜΜΕ	34
3.3 Οι συνέπειες της κρίσης στον τριτογενή τομέα.....	42
3.3.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον εμπορικό κλάδο.....	42
3.3.2 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο των τροφίμων	45
3.4 Συνέπειες της κρίσης στην κοινωνία και την υγεία.....	49
3.4.1 Οι επιπτώσεις της κρίσης στην υγεία	49
3.4.2 Οι επιπτώσεις της κρίσης στην κοινωνία	50
4. ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΕΞΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ.....	58

4.1	Το κράτος πρόνοιας.....	58
4.2	Η αγορά εργασίας.....	65
4.3	Η δημόσια διοίκηση	70
5.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	74
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	80

ΛΙΣΤΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1 - Συνολικές επενδύσεις	6
Πίνακας 2 - Εταιρικές επενδύσεις	7
Πίνακας 3 - Επενδύσεις σε ακίνητα	7
Πίνακας 4 - Δημόσιες επενδύσεις	7
Πίνακας 5 - Χρέος γενικής κυβέρνησης και ΑΕΠ (2008-2016)	16
Πίνακας 6 - Τρέχουσες συναλλαγές.....	23
Πίνακας 7 - Καθαρές εξαγωγές.....	24
Πίνακας 8 - Άθροισμα καθαρών τρεχουσών μεταβιβάσεων και καθαρού πρωτογενούς εισοδήματος.....	24
Πίνακας 9 - Διαχρονική εξέλιξη βασικών μεγεθών στον κλάδο της αλιείας.....	33
Πίνακας 10 - Εκτιμήσεις του αριθμού των Ελληνικών ΜΜΕ (2017).....	35
Πίνακας 11 - Εκτιμήσεις του αριθμού εργαζομένων στις Ελληνικές ΜΜΕ (2017)	35
Πίνακας 12 - Εκτιμήσεις της προστιθέμενης αξίας των Ελληνικών ΜΜΕ (2017).....	36
Πίνακας 13: Άτομα που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό.....	51
Πίνακας 14: Εισόδημα στο όριο της φτώχειας.....	52
Πίνακας 15: Ποσοστό ανεργίας στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού	52
Πίνακας 16: Ανεργία στις ηλικίες 15 με 24 ετών.....	52
Πίνακας 17: Αριθμός πληθυσμού ηλικιών 15 έως 29 ετών	53
Πίνακας 18: Αριθμός πληθυσμού ηλικίας κάτω των 15 ετών.....	55
Πίνακας 19: Αριθμός αυτοκτονιών	55
Πίνακας 20: Αριθμός αστέγων.....	56
Πίνακας 21: Αριθμός αστέγων που λαμβάνουν σισσίτιο σε καθημερινή βάση.....	56

ΛΙΣΤΑ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1 - Εξέλιξη του δημόσιου χρέους ως % του ΑΕΠ (2008-2016)	14
Σχήμα 2 - Εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2008-2016).....	19
Σχήμα 3 - Διαχρονική εξέλιξη τραπεζικών καταθέσεων (2009-2016).....	21
Σχήμα 4 - Έλλειμμα γενικής κυβέρνησης ως % επί του ΑΕΠ (2008-2016)	25
Σχήμα 5 - Συνολικά έσοδα από τον τομέα της γεωργίας σε σταθερές τιμές 2010.....	28
Σχήμα 6 - Διαχρονική εξέλιξη αριθμού απασχολουμένων σε ΜΜΕ	37
Σχήμα 7 - Διαχρονική εξέλιξη προστιθέμενης αξίας ΜΜΕ.....	37
Σχήμα 8 - Ισοζύγιο εισαγωγών και εξαγωγών της Ελλάδας (2004-2018)	43
Σχήμα 9 - Εισαγωγές και εξαγωγές ως % του ΑΕΠ (2004 - 2018).....	45
Σχήμα 10 - Διαχρονική εξέλιξη δημόσιας δαπάνης (2008 - 2018)	64

ΛΙΣΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες πρόσβασης ΜΜΕ σε χρηματοδότηση.....	39
Εικόνα 2 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες ικανοτήτων και καινοτομίας των ΜΜΕ.....	40
Εικόνα 3 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες δεύτερης ευκαιρίας των ΜΜΕ.....	41

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Θεωρητικό υπόβαθρο

Η Ελληνική οικονομική κρίση των αρχών του 21^{ου} αιώνα θεωρείται μοναδική μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, τόσο ως προς τη διάρκειά της όσο και ως προς το μέγεθος της. Σήμερα, η χώρα που συνέβαλλε τα μέγιστα στον παγκόσμιο πολιτισμό, βιώνει μία βαθιά οικονομική ύφεση (Cheskidov, 2015; Sergeev, 2013). Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, το εθνικό εισόδημα της Ελλάδας αντιστοιχούσε στο 0,25% του παγκόσμιου ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος. Κατά συνέπεια, η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, επηρέασε το σύνολο των χωρών του κόσμου (Kolodko, 2015).

Η Ελληνική κρίση αφορά τόσο σε πολιτικές όσο και στην πραγματική οικονομία, ενώ η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο γεγονός ότι οι παραδοσιακές μέθοδοι, όπως, για παράδειγμα, η υποτίμηση των εγχώριου νομίσματος, δε μπορούν να εφαρμοστούν καθώς η Ελλάδα είναι μέλος της Ευρωζώνης και το νόμισμά της είναι κοινό μεταξύ άλλων είκοσι έξι (26) Ευρωπαϊκών κρατών. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, καθώς δεν προβλέπεται νομική διαδικασία αποχώρησης από την Ευρωζώνη (Plotnikov and Novik, 2013). Εκτός της Ελλάδας, άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένων των Ιρλανδία, Πορτογαλία και Ισπανία, αντιμετώπισαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Συγκεκριμένα, αφού «έσκασαν» οι φούσκες στις αγορές ακινήτων, οι εν λόγω οικονομίες βίωσαν μία μακρά περίοδο ύφεσης, κατά τη διάρκεια της οποίας, κλήθηκαν να πληρώσουν ιδιαίτερα υψηλά επιτόκια επί των ομολόγων τους.

Σε κάθε περίπτωση, η οικονομική κρίση που βιώνει η Ελλάδα από το 2008 έως και σήμερα είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσίασε πτώση της τάξης του 24,8%, μεταξύ του 2008 και του 2014, καθώς μειώθηκε από το ποσό των €22.600,00 στο ποσό των € 17.000,00, ενώ το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε δραματικά, από 7,8% το 2008, σε 26,6% το 2014 (Gourinchas *et al.*, 2016). Περαιτέρω, κατά τη διάρκεια της κρίσης, το σύνολο του Ελληνικού τραπεζικού συστήματος κατέστη αφερέγγυο ενώ πραγματοποιήθηκε μία, μεγάλης κλίμακας, ανακεφαλαιοποίηση κατά τη διάρκεια του έτους 2013. Ένα χρόνο

νωρίτερα, το 2012, η Ελλάδα έγινε η πρώτη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ, η οποία δήλωσε αδυναμία πληρωμής του δημόσιου χρέους της, με την εν λόγω αδυναμία να καταγράφεται ως η μεγαλύτερη στην παγκόσμια ιστορία. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η Ελλάδα έλαβε οικονομική βοήθεια από άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης καθώς και από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, με το πακέτο της οικονομικής βοήθειας να είναι, επίσης, το μεγαλύτερο που καταγράφηκε στην παγκόσμια ιστορία.

Οι επιπτώσεις της Ελληνικής οικονομικής κρίσης επεκτάθηκαν πέραν των Ελληνικών συνόρων. Το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας που έλαβε η Ελλάδα οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στο φόβο εξάπλωσης της κρίσης σε άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης και στα τραπεζικά τους συστήματα. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της κρίσης, διατυπώθηκαν, αρκετές φορές, αμφιβολίες αναφορικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη, γεγονός που έθεσε σε δοκιμασία τη δύναμη και τα όρια του νομίσματος της Ευρωζώνης καθώς και την Ευρωπαϊκή ιδέα γενικότερα (Gourinchas *et al.*, 2016).

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε από τις Η.Π.Α., έπληξε την Ελληνική οικονομία, μέσω τριών αλληλένδετων διαταραχών: (i) η πρώτη διαταραχή αφορούσε στην κρίση του δημόσιου χρέους, στα πλαίσια της οποίας οι επενδυτές άρχισαν να αντιλαμβάνονται το χρέος της Ελληνικής κυβέρνησης ως μη βιώσιμο, με αποτέλεσμα να μην είναι, πλέον, διατεθειμένοι να χρηματοδοτήσουν το κυβερνητικό έλλειμμα, (ii) η δεύτερη διαταραχή αφορούσε στην τραπεζική κρίση, καθώς οι Ελληνικές τράπεζες αντιμετώπιζαν δυσκολίες ως προς τη χρηματοδότησή τους μέσω της διατραπεζικής αγοράς και η φερεγγυότητά τους αμφισβητήθηκε λόγω της προβλεπόμενης απώλειας της αξίας των στοιχείων του ενεργητικού τους και (iii) η τρίτη διαταραχή αφορούσε σε μία ξαφνική παύση, καθώς οι ξένοι επενδυτές δεν ήταν, πλέον, διατεθειμένοι να δανείσουν συνολικά στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης της κυβέρνησης, των τραπεζών και των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα η χώρα να μη μπορεί να χρηματοδοτήσει το έλλειμμα των τρεχουσών συναλλαγών της (Gourinchas *et al.*, 2016).

Η τελευταία διαταραχή αποτέλεσε, για πολλούς, μία μη αναμενόμενη εξέλιξη, κυρίως λόγω του κοινού νομίσματος, το οποίο, θεωρούνταν ότι συνεπάγεται αυτόματη παροχή ρευστότητας μέσω της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ). Η πεποίθηση ότι οι ξαφνικές παύσεις παροχής ρευστότητας ανήκαν στο παρελθόν

συνέβαλλε στη δημιουργία εσωτερικών και εξωτερικών ανισορροπιών, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης (Blanchard and Giavazzi, 2002). Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα αλλά και άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης βίωσαν ξαφνικές παύσεις παροχής ρευστότητας, οι αμυντικοί μηχανισμοί της Ευρωζώνης ενεργοποιήθηκαν και η ΕΚΤ παρείχε την αναγκαία χρηματοδότηση στην Ελληνική οικονομία.

Κατά τη διάρκεια έρευνας που διεξήγαγαν, οι Gourinchas *et al.* (2016) μελέτησαν ένα δείγμα χωρών, οι οποίες βίωσαν ξαφνικές παύσεις παροχής χρηματοδότησης, αδυναμία αποπληρωμής του χρέους τους και σε κάποιες περιπτώσεις το σύνολο των τριών αλληλένδετων διαταραχών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι ερευνητές παρατήρησαν ότι η μείωση του ΑΕΠ στην Ελλάδα (πτώση του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά 25%, μεταξύ του 2008 και του 2013) ήταν σημαντικά ισχυρότερη και περισσότερο παρατεταμένη από ό,τι κατά τη διάρκεια της μέσης κρίσης. Παράλληλα, περισσότερο ισχυρή ήταν η κατάρρευση των επενδύσεων, οι οποίες παρουσίασαν πτώση της τάξης του 75% μεταξύ των ετών 2008 και 2013. Στο σημείο αυτό, οι Gourinchas *et al.* (2016) επισημαίνουν ότι η διαφοροποίηση της δυναμικής του ΑΕΠ δεν καθοδηγείται από το καθεστώς των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Όπως εξηγούν, στις χώρες, των οποίων το νόμισμα παραμένει συνδεδεμένο, παρατηρείται μεγαλύτερη μείωση του ΑΕΠ κατά μέσο όρο, σε σύγκριση με τις χώρες που χαρακτηρίζονται από κυμαινόμενα επιτόκια. Σε αντίθεση με αυτές τις χώρες, όπου το ΑΕΠ ανακάμπτει μετά από μερικά χρόνια, το ΑΕΠ της Ελλάδας συνέχισε να μειώνεται σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο (Gourinchas *et al.*, 2016).

Μία πιθανή εξήγηση για τη σοβαρότητα της κρίσης στην Ελλάδα είναι το υψηλό επίπεδο του δημόσιου χρέους, του ιδιωτικού και του εξωτερικού, κατά την έναρξη της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, το δημόσιο χρέος ανερχόταν στο 103,1% του ΑΕΠ το 2007 και το χρέος του ιδιωτικού τομέα στο 92,4% του ΑΕΠ, υψηλότερα των αντίστοιχων που παρατηρήθηκαν στην Ιρλανδία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, δηλαδή τις άλλες τέσσερις (4) χώρες που επλήγησαν σοβαρά από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Μάλιστα, η Ελλάδα βρέθηκε σε δυσχερέστερη θέση και ως προς το δημόσιο έλλειμμα και το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, τα οποία ανέρχονταν το 2007, στο 6,5% και στο 15,9% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Περαιτέρω, τα επίπεδα του χρέους στην Ελλάδα ήταν τουλάχιστον δύο

φορές υψηλότερα από το μέσο επίπεδο χρέους στις οικονομίες των αναδυόμενων αγορών (Gourinchas *et al.*, 2016).

1.2 Σκοπός και στόχοι της εργασίας

Από την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στην προηγούμενη ενότητα γίνεται αντιληπτό ότι το κεντρικό θέμα της παρούσας εργασίας είναι η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα το 2008 και εξακολουθεί να πλήττει έως σήμερα. Βασικός σκοπός της εργασίας είναι να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίον η οικονομική κρίση επηρέασε: (i) την Ελληνική οικονομία ως σύνολο, (ii) συγκεκριμένα μεγέθη αυτής, όπως το εμπορικό έλλειμμα, η ανεργία και οι δημόσιες δαπάνες και (iii) συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, όπως ο πρωτογενής τομέας, ο εμπορικός κλάδος, ο τουριστικός κλάδος, ο κατασκευαστικός κλάδος και ο κλάδος ναυτιλίας. Ως αποτέλεσμα, το κύριο ερευνητικό ερώτημα της εργασίας μπορεί να διατυπωθεί ως ακολούθως:

«Ποια ήταν η επίδραση της οικονομικής κρίσης σε συγκεκριμένους κλάδους δραστηριότητας της Ελληνικής οικονομίας;»

Πέραν της απάντησης του κύριου ερευνητικού ερωτήματος, επιμέρους στόχοι της εργασίας είναι οι εξής:

- Η μελέτη της κατάστασης της Ελληνικής οικονομίας, πριν και μετά την κρίση.
- Η διερεύνηση των μέτρων που συνέβαλλαν στην έξοδο της χώρας από την κρίση.
- Η μελέτη της αποτελεσματικότητας των εν λόγω μέτρων.

1.3 Δομή της εργασίας

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας εισήγαγε τον αναγνώστη στο κύριο θέμα αυτής, παρουσιάζοντας το θεωρητικό υπόβαθρο, το κύριο ερευνητικό ερώτημα και τη δομή της εργασίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, θα πραγματοποιηθεί μία λεπτομερής ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας αναφορικά με την περιγραφή

βασικών μεγεθών της Ελληνικής οικονομίας πριν την εκδήλωση της κρίσης αλλά και κατά τη διάρκεια αυτής, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στα αίτια της οικονομικής κρίσης. Το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας θα παρουσιάσει τις επιπτώσεις της κρίσης σε συγκεκριμένα μεγέθη και κλάδους της Ελληνικής οικονομίας, ενώ το πέμπτο κεφάλαιο θα παρουσιάσει μέτρα εξόδου από την κρίση. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο, θα πραγματοποιηθεί μία σύνοψη των αποτελεσμάτων της έρευνας, θα καταγραφούν οι περιορισμοί της εργασίας ενώ θα διατυπωθούν προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

2. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

2.1 Η Ελληνική οικονομία πριν την κρίση

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδος ξεπερνούσε το αντίστοιχον της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας (Gourinchas *et al.*, 2016). Κατά τη διάρκεια της ίδιας δεκαετίας, η Ελληνική οικονομία βίωσε μία σχετικά στασιμότητα, με αποτέλεσμα οι οικονομίες της Ιρλανδίας και της Ισπανίας να παρουσιάσουν υψηλότερα οικονομικά μεγέθη. Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα παρουσίασε ταχύτερη ανάπτυξη κατά την περίοδο 1996 έως 2000 και ειδικότερα από το έτος 2001, οπότε εισήλθε στην Ευρωζώνη. Έως το έτος 2008, η Ελλάδα είχε καταφέρει να πλησιάσει τα μεγέθη της Ισπανίας (Gourinchas *et al.*, 2016).

Οι πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζουν τα μεγέθη των επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ, των τεσσάρων οικονομιών (Ελλάδα, Ισπανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Πορτογαλία), για τρεις χρονικές περιόδους: (i) από το 1996 έως το 2000, (ii) από το 2001 έως το 2008 και (iii) από το 2009 έως το 2014, καθώς και κατά το έτος 1995, το οποίο λαμβάνεται ως ενδεικτικό της οικονομίας της Ελλάδος πριν τις επιπτώσεις της εισόδου της στην Ευρωζώνη. Περαιτέρω, εξετάζονται τα μεγέθη των συνολικών επενδύσεων, των εταιρικών επενδύσεων, των επενδύσεων σε ακίνητα και των δημόσιων επενδύσεων.

Πίνακας 1 - Συνολικές επενδύσεις

ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	22.0	23.7	28.8	21.0
GR	20.4	23.1	23.7	14.6
IE	18.2	22.3	26.1	16.2
IT	19.0	19.4	21.1	19.6
PT	23.3	26.5	23.9	17.4

(Πηγή: Gourinchas *et al.*, 2016)

Πίνακας 2 - Εταιρικές επενδύσεις

ΕΤΑΙΡΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	11.7	13.0	13.9	12.0
GR	8.4	10.5	10.3	7.7
IE	10.6	12.3	11.4	11.0
IT	11.3	11.8	12.9	10.8
PT	11.6	13.8	13.7	11.1

(Πηγή: Gourinchas et al., 2016)

Πίνακας 3 - Επενδύσεις σε ακίνητα

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΣΕ ΑΚΙΝΗΤΑ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	6.0	7.0	10.7	5.7
GR	8.6	8.8	9.2	3.7
IE	5.2	7.1	10.6	2.7
IT	5.1	4.8	5.3	5.1
PT	7.3	7.7	6.1	3.1

(Πηγή: Gourinchas et al., 2016)

Πίνακας 4 - Δημόσιες επενδύσεις

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	4.3	3.7	4.2	3.3
GR	3.4	3.8	4.2	3.2
IE	2.4	2.9	4.1	2.5
IT	2.6	2.8	2.9	2.7
PT	4.4	5.0	4.1	3.2

(Πηγή: Gourinchas et al., 2016)

Από τα δεδομένα που παρουσιάζονται στους παραπάνω πίνακες, γίνεται αντιληπτό ότι η Ελλάδα βίωσε τη δεύτερη μεγαλύτερη αύξηση εταιρικών επενδύσεων από το έτος 1995 έως την περίοδο 1996 – 2000, μετά την Πορτογαλία. Η συγκεκριμένη κατηγορία επενδύσεων διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα και κατά την περίοδο 2001 – 2008. Ως αποτέλεσμα, η εισοδος της Ελλάδας στην Ευρωζώνη αλλά και η προσδοκία εισόδου συνδέθηκαν με μία σημαντική αύξηση των εταιρικών επενδύσεων στη χώρα. Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω αύξηση ξεκίνησε από χαμηλή βάση και οι εταιρικές επενδύσεις παρέμεινα σε σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα, σε σύγκριση με άλλες χώρες (Gourinchas *et al.*, 2016).

Περαιτέρω, σε αντίθεση με την Ιρλανδία και την Ισπανία, η Ελλάδα δε βίωσε σημαντική αύξηση των επενδύσεων σε ακίνητα από το έτος 1995 έως την περίοδο 1996-2008. Οι επενδύσεις σε ακίνητα ήταν, ήδη, σε υψηλά επίπεδα κατά το έτος 1995 και οι «φούσκες» ακινήτων της Ιρλανδίας και της Ισπανίας είχαν ως αποτέλεσμα, οι επενδύσεις σε αυτές τις οικονομίες να αγγίζουν τα υψηλά επίπεδα των αντίστοιχων επενδύσεων στην Ελλάδα και να τις ξεπεράσουν, έστω και σε μικρό, μόνο βαθμό (Gourinchas *et al.*, 2016).

Σε επίπεδο χρέους, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το δημόσιο χρέος έφτανε στο 21.4% του ΑΕΠ, δηλαδή σε χαμηλότερο επίπεδο από την πλειοψηφία των χωρών, με εξαίρεση την Ισπανία. Το δημόσιο χρέος αυξήθηκε απότομα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, ενώ έως το έτος 1993 είχε φτάσει στο 94.4% του ΑΕΠ, δηλαδή σε υψηλότερο επίπεδο από την πλειοψηφία των χωρών, με εξαίρεση την Ιταλία. Ένας συνδυασμός δημοσιονομικών περιορισμών με σκοπό την ανταπόκριση στις προϋποθέσεις εισόδου στην Ευρωζώνη και ιδιαίτερα χαμηλότερων επιτοκίων, λόγω της προσδοκίας εισόδου, συνέβαλλαν στη σταθεροποίηση, ακόμη και στη ελαφρά μείωση, του λόγου του δημόσιου χρέους ως προς το ΑΕΠ, σε επίπεδο 88.5% κατά το έτος 1999. Η δημοσιονομική πειθαρχία κατέστη χαλαρότερη μετά την είσοδο της Ελλάδος στην Ευρωζώνη και ιδιαίτερα μετά το έτος 2007. Ως συνέπεια, το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε, στο 103.1% κατά το έτος 2007 και στο 126.8% του ΑΕΠ κατά το έτος 2009, παρά τη ραγδαία αύξηση του ΑΕΠ κατά την περίοδο 2001-2008 (Gourinchas *et al.*, 2016).

Αν και ο λόγος του δημόσιου χρέους ως προς το ΑΕΠ αυξήθηκε ελαφρώς μόνο από το 1999 έως το 2007, παρατηρήθηκε μία απότομη αύξηση του χρέους προς φορείς του εξωτερικού και μία μείωση του εσωτερικού χρέους. Η εν λόγω τάση οφειλόταν,

κατά κύριο λόγο, στη μείωση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων. Το εξωτερικό δημόσιο χρέος της Ελλάδας ουσιαστικά συμπίπτει με το αρνητικό μέγεθος των καθαρών εξωτερικών περιουσιακών στοιχείων Αντίθετα, το μεικτό εξωτερικό δημόσιο χρέος της Πορτογαλίας και της Ισπανίας ήταν σημαντικά χαμηλότερο των αρνητικών μεγεθών των καθαρών εξωτερικών περιουσιακών στοιχείων αυτών των χωρών (Gourinchas *et al.*, 2016).

Τέλος, όσον αφορά στον τραπεζικό τομέα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έως και την εκδήλωση της κρίσης, η Ελλάδα βίωσε μία άνθιση στην ιδιωτική πίστωση. Ένα εκτεταμένο πρόγραμμα απελευθέρωσης του χρηματοπιστωτικού τομέα έλαβε χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ενώ κατά τη δεκαετία του 1990 έθεσε τις βάσεις για την πιστωτική έκρηξη. Επιπλέον, διευκολύνθηκε από την ευκολότερη πρόσβαση σε ξένο κεφάλαιο, η οποία ακολούθησε την είσοδο της χώρας στην Ευρωζώνη (Gourinchas *et al.*, 2016). Τα επίπεδα δανεισμού του ιδιωτικού τομέα ως προς το ΑΕΠ ήταν σημαντικά χαμηλότερα στην Ελλάδα, σε σύγκριση με άλλες χώρες, πριν την είσοδό της στην Ευρωζώνη. Συγκεκριμένα, ο δανεισμός του ιδιωτικού τομέα αντιπροσώπευε το 34.1% του ΑΕΠ κατά το 1998, ενώ την ίδια περίοδο ο δανεισμός του ιδιωτικού τομέα ανερχόταν στο 60.8% του ΑΕΠ στην Ιταλία, στο 74.6% του ΑΕΠ στην Ισπανία, στο 80.31% του ΑΕΠ στην Πορτογαλία και στο 82.8% του ΑΕΠ στην Ιρλανδία. Παρ' όλα αυτά, μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη, ο λόγος του δανεισμού ως προς το ΑΕΠ παρουσίασε ταχύτερη αύξηση σε αυτήν, απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα. Το 2008, ο δανεισμός του ιδιωτικού τομέα αντιπροσώπευε το 103% του ΑΕΠ, ποσοστό μικρότερο από τα αντίστοιχα της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας αλλά υψηλότερο από το αντίστοιχο της Ιταλίας (Gourinchas *et al.*, 2016).

Προκειμένου να ρηματοδοτήσουν την αυξανόμενη δραστηριότητα δανεισμού, τα Ελληνικά τραπεζικά ιδρύματα στράφηκαν σε χρηματοδότηση μέσω της διατραπεζικής αγοράς. Το μικτό εξωτερικό χρέος των τραπεζών αποτελείται, κατά κύριο λόγο, από διατραπεζικά δάνεια. Το μικτό εξωτερικό χρέος των Ελληνικών τραπεζών αυξήθηκε από το 12.3% του ΑΕΠ κατά το έτος 1999, στο 46.2% του ΑΕΠ κατά το έτος 2008. Όπως και στην περίπτωση του λόγου του δανεισμού του ιδιωτικού τομέα ως προς το ΑΕΠ, ο ρυθμός αύξησης του μικτού εξωτερικού χρέους των τραπεζών ήταν υψηλότερος στην περίπτωση της Ελλάδας, απ' ό,τι στην περίπτωση άλλων χωρών, ενώ το 2008, το εν λόγω μέγεθος ήταν χαμηλότερο σε σύγκριση με το

αντίστοιχο της Πορτογαλίας και της Ισπανίας αλλά υψηλότερο από το αντίστοιχο της Ιταλίας (Gourinchas *et al.*, 2016).

2.2 Τα αίτια της κρίσης

Ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων συνέβαλλε στην εκδήλωση της οικονομικής κρίσης που πλήττει την Ελλάδα από τον Οκτώβριο του 2009. Κάποιοι εξ' αυτών των παραγόντων είναι ενδογενείς και συνδέονται με τη δομή της Ελληνικής οικονομίας, τις παρατεταμένες μακροοικονομικές ανισορροπίες που αντιμετωπίζει η Ελληνική οικονομία και το πρόβλημα της αξιοπιστίας της μακροοικονομικής πολιτικής. Άλλοι παράγοντες είναι εξωγενείς και σχετίζονται με τις επιπτώσεις της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής αναταραχής και το χρόνο ανταπόκρισης της Ευρώπης στην Ελληνική κρίση.

2.2.1 Ενδογενείς αιτίες της Ελληνικής κρίσης

Χωρίς αμφιβολία, η συνεχιζόμενη διεύρυνση των δημοσίων ελλειμμάτων σε συνδυασμό με τον περιορισμό της εξωτερικής ανταγωνιστικότητας, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην επιδείνωση της δημοσιονομικής πολιτικής της Ελληνικής οικονομίας. Λαμβάνοντας υπόψη τη διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου χρέους από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, σε σχέση με το πολιτικό καθεστώς και την εκάστοτε κυβέρνηση, παρατηρείται ότι ο λόγος του χρέους ως προς το ΑΕΠ διατηρούνταν σε σταθερά χαμηλά επίπεδα της τάξης του 25%, έως το 1979. Η σοσιαλιστική κυβέρνηση, υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, υπογράμμισε μία νέα εποχή ως προς τη δημοσιονομική στάση της χώρας, σύμφωνα με τα όσα υποδεικνύει η εξέλιξη του διαρθρωτικού ελλείμματος. Η σοσιαλιστική κυβέρνηση εφάρμοσε ένα πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής, το οποίο βασίστηκε, κυρίως, στην ενίσχυση του εισοδήματος του μέσου Ελληνικού νοικοκυριού, μέσω εκτεταμένου δανεισμού από τις αγορές (Kouretas and Vlamis, 2010). Ο εκτεταμένος αυτός δανεισμός συνδέθηκε με υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης, στα πλαίσια προσπάθειας αύξησης του επιπέδου διαβίωσης των Ελληνικών νοικοκυριών. Η διαδικασία ενισχύθηκε περαιτέρω από τις εισερχόμενες ροές κεφαλαίων από την Ευρωπαϊκή Ένωση, υπό τη μορφή αγροτικών επιδοτήσεων καθώς και από τη χρηματοδότηση της υποδομής,

εντός ενός ευρύτερου πλαισίου πολιτικών σύγκλισης και συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kouretas and Vlamis, 2010). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποίησαν οι Makrydakis *et al.* (1999), χρησιμοποιώντας δεδομένα της περιόδου 1958-1995, η Ελληνική κυβέρνηση απέτυχε να ικανοποιήσει τους διαχρονικούς περιορισμούς του προϋπολογισμού, με αποτέλεσμα, το χρέος να καταστεί μη βιώσιμο μακροπρόθεσμα (Makrydakis *et al.*, 1999). Οι ίδιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η πηγή της μη βιωσιμότητας εντοπίζεται σε μία ντετερμινιστική αλλαγή του καθεστώτος της δημοσιονομικής πολιτικής, η οποία εκτιμάται ότι έλαβε χώρα περίπου το 1979. Περαιτέρω, επισημαίνουν ότι το πρόβλημα της μη βιωσιμότητας του χρέους οφείλεται σε ενδογενείς παράγοντες, κατά συνέπεια θα πρέπει να ληφθούν μέτρα ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα ενδεχόμενης χρεωκοπίας (Makrydakis *et al.*, 1999).

Η έλλειψη της απαραίτητης δημοσιονομικής εξυγίανσης κατά την περίοδο 2000-2008, κατά τη διάρκεια της οποίας η Ελλάδα παρουσίαζε υψηλά ποσοστά ανάπτυξη, σε συνδυασμό με τη συνεχή ψευδή αναφορά δημοσιονομικών στοιχείων (στα μέσα Οκτωβρίου 2009, η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι το δημοσιονομικό έλλειμμα για το έτος 2009 εκτιμήθηκε στο 12.7% του ΑΕΠ, ενώ η προηγούμενη κυβέρνηση ισχυριζόταν ένα μήνα νωρίτερα, ότι το έλλειμμα δεν υπερέβαινε το 6,5% του ΑΕΠ), υπονόμισαν την αξιοπιστία της Ελληνικής κυβέρνησης (Kouretas and Vlamis, 2010). Εκτός αυτού, η μείωση της ανταγωνιστικότητας, λόγω της εισόδου της χώρας στην Ε.Ε. (Malliaropoulos, 2010), οδήγησε σε ένα συνεχιζόμενο έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές. Τα αυξημένα «δίδυμα ελλείμματα», σε συνδυασμό με την έλλειψη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων αναφορικά με την ευελιξία της αγοράς εργασίας, την κοινωνική ασφάλιση και τον ανταγωνισμό στην Ελληνική αγορά, υποχρέωσαν την Ελλάδα να εκδώσει νέα ομόλογα, σε σύντομες προθεσμίες λήξης και με υψηλότερα επιτόκια σε σχέση με τα αντίστοιχα Γερμανικά. Σε αυτό το πλαίσιο, αμφισβητήθηκε η ικανότητα της Ελληνικής κυβέρνησης να διαχειριστεί το χρέος, λόγω της πεποίθησης από τις διεθνείς αγορές, ύπαρξης υψηλής πιθανότητας αθέτησης του χρέους (Kouretas and Vlamis, 2010).

Ένας σημαντικός παράγοντας, ο οποίος συνέβαλλε στην προαναφερόμενη πεποίθηση είναι το προφίλ ωριμότητας του Ελληνικού δημόσιου χρέους. Πληρωμές ομολόγων που εκδόθηκαν στο παρελθόν, πραγματοποιούνται συγκεντρωτικά εντός της περιόδου 2010-2019, γεγονός που επηρεάζει την πιθανότητα χρεωκοπίας κατά τη

συγκεκριμένη περίοδο. Ως αποτέλεσμα, οι επενδυτές απαιτούν ολοένα και υψηλότερα επιτόκια προκειμένου να χρηματοδοτήσουν εκ νέου την Ελλάδα, κατάσταση, η οποία αντικατοπτρίζεται στην απόκλιση μεταξύ της απόδοσης των Ελληνικών και των Γερμανικών ομολόγων (Kouretas and Vlamis, 2010). Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι κατά την περίοδο άνοιξης – καλοκαιριού του έτους 2008, το spread του δεκαετούς Ελληνικού ομολόγου, έναντι του αντίστοιχου Γερμανικού, κυμαινόταν μεταξύ των 25 και των 65 μονάδων βάσης. Κατόπιν, έφτασε τις 285 μονάδες βάσης, κατά το Μάρτιο του 2009, ενώ μειώθηκε στις 121 μονάδες βάσης λίγους μήνες αργότερα, κατά τον Αύγουστο του 2009. Σε συνέχεια των εκλογών που πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 2009, καταγράφηκε μία δραματική αύξηση του spread, όταν κατέστη προφανές ότι το δημόσιο χρέος ήταν μη βιώσιμο. Η αύξηση εξακολούθησε, με το spread να αγγίζει τις 586 μονάδες βάσης κατά τον Απρίλιο του 2010 (Kouretas and Vlamis, 2010).

2.2.2 Εξωγενείς αιτίες της Ελληνικής κρίσης

Οι κυβερνήσεις της Ευρωζώνης απέτυχαν να παρέχουν ένα ξεκάθαρο σήμα, το οποίο να υποδεικνύει την ετοιμότητά τους να υποστηρίξουν την Ελληνική οικονομία, ενώ η Ελληνική κρίση έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις. Νομικός σκεπτικισμός και ερωτήσεις όπως «είναι παράνομη η διάσωση;», τέθηκαν, κυρίως από τη Γερμανία, για ένα ζήτημα, το οποίο ήταν, εν μέρει, πολιτικό. Ωστόσο, βάσει της Συνθήκης του Μάαστριχτ, κανένας παράγοντας δεν εμποδίζει ένα ή περισσότερα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης να βοηθήσουν μία χώρα που αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες, είτε μεμονωμένα, είτε με τη βοήθεια ενός εξωτερικού φορέα (Kouretas and Vlamis, 2010). Λόγω των ασυμφωνιών που υπήρξαν μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι αγορές υπέθεσαν ότι η σιωπηρή εγγύηση του Ελληνικού χρέους από άλλες χώρες της Ε.Ε έχει αποσυρθεί. Ενώ οι υπεύθυνοι χάραξης της πολιτικής στην Ευρωζώνη συζητούσαν αναφορικά με το βαθμό στον οποίον τα μέτρα διάσωσης είναι παράνομα, υπήρξαν κάποιες αμφιβολίες σχετικά με τα κριτήρια επιλεξιμότητας των εγγυήσεων της Ε.Κ.Τ, δηλαδή της πολιτικής της τελευταίας να αποδεχθεί ή να απορρίψει την υποβάθμιση.

Ένας ακόμη εξωγενής παράγοντας που συνέβαλλε στην αστάθεια της Ελληνικής οικονομίας ήταν η έλλειψη κεφαλαίων αλληλεγγύης, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μία νομισματική ένωση κι όχι μία οικονομική

ένωση με ομοσπονδιακό προϋπολογισμό. Η Ε.Ε. θέτει μία κοινή νομισματική πολιτική σε υπερεθνικό επίπεδο, όμως η οικονομική πολιτική διαμορφώνεται σε εθνικό επίπεδο, από τους υπεύθυνους χάραξης της πολιτικής του εκάστοτε κράτους-μέλους. Εφόσον εκδηλωθεί κρίση στην περιφέρεια της Ε.Ε., δεν υφίσταται μηχανισμός προσαρμογής προκειμένου να αντιμετωπισθεί η κρίση σε υπερεθνικό επίπεδο (Kouretas and Vlamis, 2010). Η έλλειψη Ευρωπαϊκής αλληλεγγύης αναπόφευκτα, αντικατοπτρίστηκε στην αύξηση του spread των Ελληνικών ομολόγων έναντι των αντίστοιχων Γερμανικών. Τελικώς, οι ηγέτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμφώνησαν, στις 25 Μαρτίου 2010, στην παροχή ενός τριετούς πακέτου διάσωσης στην Ελλάδα, ύψους € 110 δις, ενώ στις 11 Φεβρουαρίου 2010, ο πρόεδρος Jean-Claude Trichet ανακοίνωσε ότι η Ε.Κ.Τ. θα εξακολουθήσει να δέχεται το χρέος της Ελληνικής κυβέρνησης ως εγγύηση, ανεξάρτητα από τις αξιολογήσεις των διεθνών οίκων αξιολόγησης.

Τέλος, η Ελλάδα και οι κύριοι εμπορικοί αντισυμβαλλόμενοι της στη Βαλκανική χερσόνησο, επλήγησαν, με χρονική, όμως, καθυστέρηση, από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007, η οποία ξεκίνησε από την αγορά ακινήτων της Αμερικής. Παρ' όλα, αυτά, η ύφεση έπληξε σε σχετικά μικρότερο βαθμό την Ελληνική οικονομία, σε σύγκριση με τις οικονομίες άλλων χωρών, λόγω του σχετικά μικρού μεταποιητικού κλάδου και του μεγάλου μεριδίου που κατείχε η σκιώδης οικονομία, το οποίο υπολογίζεται στο 25% - 30% του ΑΕΠ (Kouretas and Vlamis, 2010).

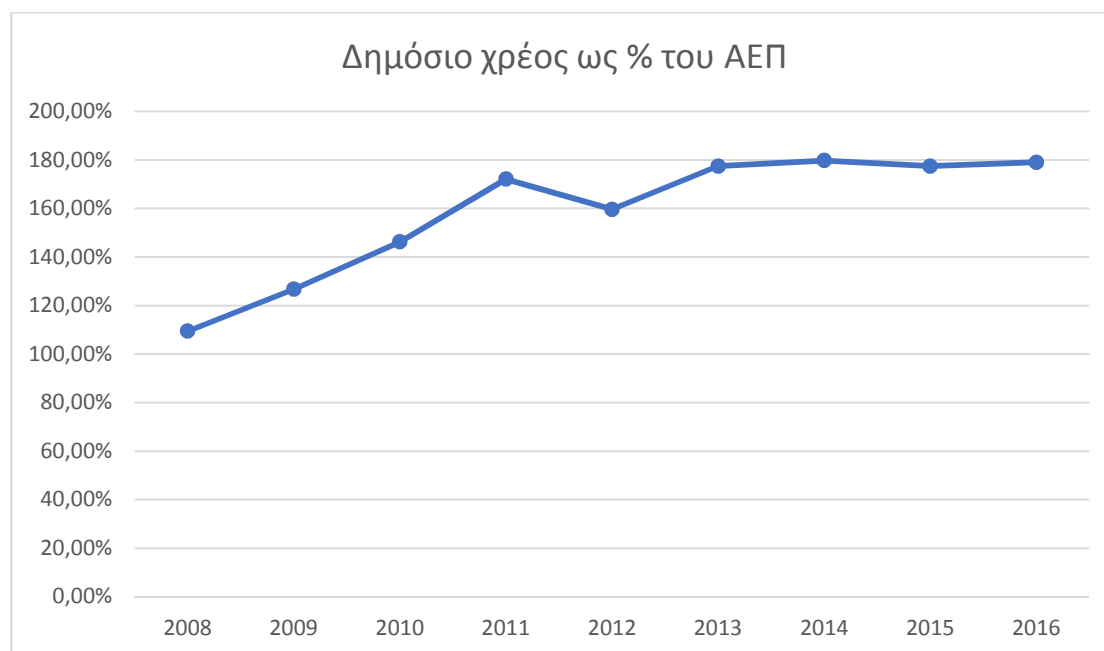
2.3 Η Ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια της κρίσης

Το 2008, ο λόγος του χρέους της Ελλάδας ως προς το ΑΕΠ άγγιξε το ποσοστό του 109,4%. Η κυβερνητική αστάθεια σε συνδυασμό με την καθυστέρηση των μεταρρυθμίσεων λόγω του αντίστοιχου πολιτικού κόστους και παλαιότερα δομικά προβλήματα, όπως η γραφειοκρατία, η φοροδιαφυγή και η διαφθορά επιδείνωναν σταδιακά τη συνολική οικονομία. Οι δημόσιες δαπάνες διατηρούνταν σταθερά σε επίπεδα υψηλότερα των κρατικών εσόδων (Pogatsa, 2014). Περαιτέρω, προκύπτει ότι το σύνολο των επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν πριν το έτος 2009, βασιζόταν σε εξωτερικό δανεισμό (Hyppolite, 2016). Το 2010, το δημόσιο χρέος ξεπέρασε το 146,2% του ΑΕΠ, με τη συνολική οικονομική και δημοσιονομική κατάσταση να

καθίσταται ανυπόφορη, καθώς η Ελληνική οικονομία δε μπορούσε να στηρίξει το εκτεταμένο δημόσιο χρέος χωρίς νέο δανεισμό.

Το διάγραμμα που ακολουθεί (Σχήμα 1) παρουσιάζει την εξέλιξη του κυβερνητικού χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ, για την περίοδο 2008-2016.

Σχήμα 1 - Εξέλιξη του δημόσιου χρέους ως % του ΑΕΠ (2008-2016)

(Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat>)

Το Σχήμα 1 παρουσιάζει τη σταδιακή επιδείνωση της Ελληνικής οικονομίας μετά το 2008. Κατά το 2010, το οικονομικό κλίμα στη χώρα ήταν ανυπόφορο για την Ελληνική κυβέρνηση καθώς το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα ήταν απρόθυμο να εξακολουθήσει να δανείζει χρήματα, δεδομένης της δυσχερούς κατάστασης. Χωρίς εύκολη πρόσβαση στις παραδοσιακές αγορές κεφαλαίου, η αβεβαιότητα επικράτησε στην Ελληνική οικονομία (Nelson *et al.*, 2017). Παράλληλα, τα επιτόκια ήταν υπερβολικά υψηλά ενώ η διαφορά της απόδοσης μεταξύ των Ελληνικών και των Γερμανικών ομολόγων δεκαετούς διάρκειας (spread) ξεπέρασε τις χίλιες (1000) μονάδες βάσης (Nelson *et al.*, 2017). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η Ελλάδα, ως μέλος της Ευρωζώνης, ζήτησε και έλαβε οικονομική βοήθεια μεγάλης κλίμακας από τρεις διεθνείς πιστωτές: (i) την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), (ii) την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και (iii) το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), υπογράφοντας τρεις διαδοχικές συμφωνίες κατά τα έτη 2010, 2012 και 2015. Οι εν λόγω συμφωνίες, γνωστές ως Μνημόνια, αφορούσαν σε ριζοσπαστικά προγράμματα

οικονομικής προσαρμογής και αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση της Ελληνικής οικονομίας. Συνολικά, η Τρόικα παρείχε στην Ελλάδα οικονομική βοήθεια ύψους €239 δις. (Zettelmeyer *et al.*, 2017; Nelson *et al.*, 2017).

Το Ελληνικό χρέος, το οποίο ανέρχεται σε περίπου €326 δις, οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στους Ευρωπαίους πιστωτές (€226 δις) και στο ΔΝΤ (€13 δις.) Στα πλαίσια ενός φαινομένου ντόμινο, το πρωτοφανές ποσό των πακέτων χρηματοοικονομικής βοήθειας, σε σχέση με τη συμμετοχή του ΔΝΤ στη διάσωση της οικονομίας ενός κράτους-μέλους της Ευρωζώνης, επηρέασε τη συνολική σταθερότητα της Ευρωζώνης (Nelson *et al.*, 2017; Berend, 2017; Baldwin and Giavazzi, 2015; Bitzenis *et al.*, 2013). Τα μέτρα λιτότητας της Τρόικας, επηρέασαν την κοινωνικοοικονομική κυβερνητική πολιτική ενώ οι μισθοί, τα εισοδήματα και τα κοινωνικά οφέλη μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό (Weisbrot *et al.*, 2015).

Κατά το έτος 2017, το βασικό πρόβλημα οφειλόταν στο γεγονός ότι εάν η διαχείριση της Τρόικας αποδεικνυόταν επιτυχής, η Ελλάδα θα έπρεπε να εξακολουθήσει την εφαρμογή του σχεδίου διάσωσης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, όπως προκύπτει από το Σχήμα 1, το συνολικό δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε σημαντικά το 2016, αγγίζοντας το 179%, αποτελώντας ένα από τα υψηλότερα ποσοστά δημόσιου χρέους σε παγκόσμιο επίπεδο. Η συζήτηση για την επιτυχία των προτάσεων της Τρόικας ήταν και εξακολουθεί να είναι έντονη και να σχετίζεται με τις μελλοντικές προοπτικές της χώρας.

Η Ελληνική οικονομία εισήλθε σε περίοδο ύφεσης το 2008, μετά από μία περίοδο ανάπτυξης, η οποία διήρκεσε δεκαπέντε (15) έτη (Thomadakis, 2015). Κατά συνέπεια, το μικρό δημοσιονομικό πλεόνασμα της τάξης του 0,7%, το οποίο επετεύχθη κατά το έτος 2016, αποτέλεσε το σύμβολο των επιχειρημάτων της Τρόικας, αναφορικά με την επιτυχία του σχεδίου της. Ακόμη και το Ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών επικεντρώθηκε στο δημοσιονομικό πλεόνασμα (0,7% του ΑΕΠ) και δήλωσε ότι η οικονομία έχει πλέον περάσει από μία κατάσταση παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, σε μία κατάσταση οικονομικής ανάκαμψης (Ministry of Finance, 2017). Περαιτέρω, στις 25 Σεπτεμβρίου του 2017, η Ελλάδα κατάφερε να εξέλθει από την εποπτεία του ακραίου ελλείμματος (διαδικασία υπερβολικής καθυστέρησης), ενώ το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο απέσυρε την προηγούμενη απόφαση του 2009 περί υπερβολικού ελλείμματος (Guarascio, 2017). Από την άλλη πλευρά, ακόμη και το μικρό δημοσιονομικό πλεόνασμα του έτους

2016, το οποίο παρουσιάζεται στο Σχήμα 2, αποτελεί μία οικονομική ψευδαίσθηση, μία εικονική πραγματικότητα, η οποία δε μπορεί να μεταβάλλει τη συνολική εικόνα της Ελληνικής οικονομίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Ελληνική οικονομία καλείται να επιτύχει ένα δευτερεύον πλεόνασμα, βάσει του οποίου θα είναι σε θέση να αποπληρώνει τα κρατικά δάνεια, τόσο το κεφάλαιο όσο και τους τόκους αυτών.

Ο πίνακας που παρατίθεται παρακάτω (Πίνακας 5) παρουσιάζει το ύψος (σε δις. Ευρώ) του χρέους της γενικής κυβέρνησης και το ύψος (σε δις. Ευρώ) του ΑΕΠ για την περίοδο 2008-2016, προσφέροντας μία περισσότερο ακριβή ανάλυση του περιεχομένου του Σχήματος 1, επιδεικνύοντας το πρόβλημα της Ελληνικής οικονομίας. Το κλάσμα αποτελείται από τον αριθμητή, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από το γενικό χρέος και τον παρονομαστή, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από το ΑΕΠ. Όπως προκύπτει, παρά το μικρό πλεόνασμα που πέτυχε η Ελληνική οικονομία κατά το έτος 2016, το συνολικό χρέος δε μειώθηκε σημαντικά. Επιπλέον, σύμφωνα με το ΔΝΤ, το δημόσιο χρέος είναι μη βιώσιμο (International Monetary Fund, 2017). Μάλιστα, σύμφωνα με τους Zettelmeyer *et al.* (2017), η Ελλάδα έχει ανάγκη από ουσιαστική ελάφρυνση του χρέους, πέραν των επεκτάσεων αυτού που έλαβαν χώρα κατά τα τελευταία έτη, συμπεριλαμβανομένων των μειώσεων των επιτοκίων, των αναβολών και των επεκτάσεων της ωριμότητας του χρέους (Zettelmeyer *et al.*, 2017).

Πίνακας 5 - Χρέος γενικής κυβέρνησης και ΑΕΠ (2008-2016)

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Χρέος (σε δις. ευρώ)	264,7	301,0	330,5	356,2	305,0	320,5	319,7	311,6	314,8
ΑΕΠ (σε δις. ευρώ)	241,9	237,5	225,5	206,9	191,1	180,6	177,9	175,6	175,8

(Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat>)

Το 2010, το γενικό χρέος ανερχόταν στο ποσό των € 330,5 δις., ενώ μετά από περίοδο έξι (6) ετών μειώθηκε στο ποσό των € 314,8 δις, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου οφείλεται σε κυβερνήσεις άλλων κρατών-μελών της Ευρωζώνης καθώς και σε οργανισμούς (Nelson *et al.*, 2017). Η μικρή μείωση του χρέους οφείλεται στις

αυξημένες περιόδους χάριτος των επιτοκίων, σε επιτόκια χαμηλότερα της αγοράς, σε μακροχρόνιες προθεσμίες λήξης και στην εφαρμογή της συμφωνίας συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα 2012, η οποία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη αναδιάρθρωση χρέους με ιδιώτες δανειστές, στην ιστορία (Nelson *et al.*, 2017). Μετά την εφαρμογή του προγράμματος εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα, κατά την αναδιάρθρωση του κρατικού χρέους (Private Sector Involvement), οι ιδιώτες επενδυτές υπέστησαν ζημίες της τάξης του 75% επί της βάσης της καθαρής παρούσας αξίας (Mavridis, 2018).

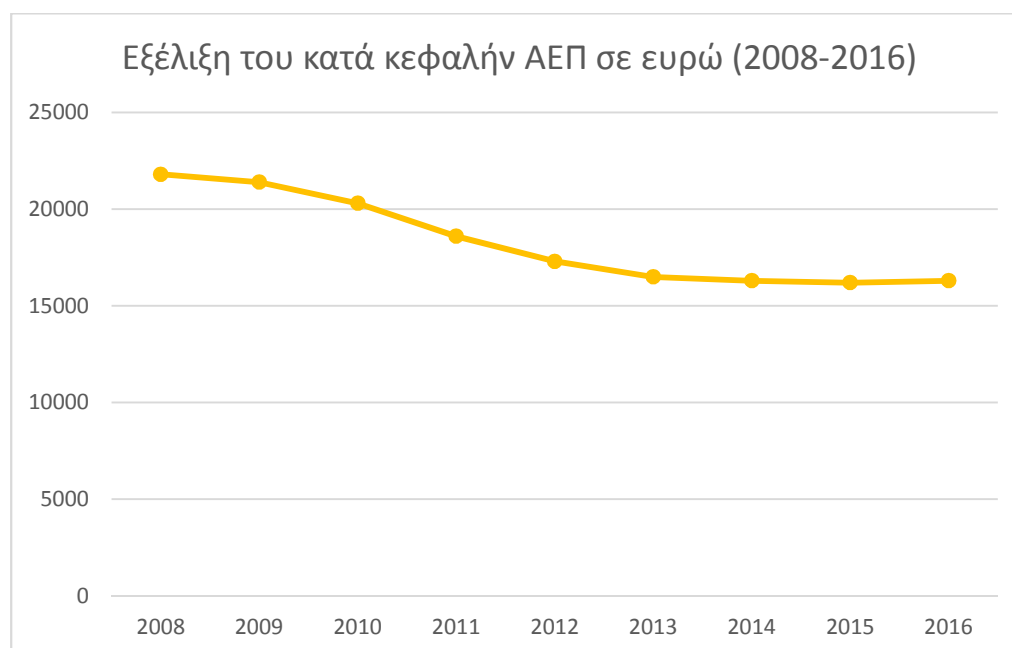
Από την άλλη πλευρά, το συνολικό ΑΕΠ κατέρρευσε από το ποσό των € 225,5 δις. Το 2010, στο ποσό των € 175,8 δις. το 2016. Συνεπώς, το θετικό αποτέλεσμα του πλεονάσματος συνιστά μία οικονομική ψευδαίσθηση, καθώς αποτρέπει τη διερεύνηση περισσότερο σοβαρών δεικτών, όπως η σημαντική μείωση του ΑΕΠ. Επιπλέον, η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας εξακολουθεί να είναι χαμηλή. Οι τραπεζικοί οργανισμοί είναι απρόθυμοι να παρέχουν νέα δάνεια στις αγορές, δεδομένου ότι τα κόκκινα, μη εξυπηρετούμενα δάνεια, δεν είναι διαχειρίσιμα. Εκτός αυτού, το ασθενές Ελληνικό τραπεζικό σύστημα ανάγκασε την κυβέρνηση να εγκρίνει τρεις ανακεφαλαιοποιήσεις τραπεζών, κατά τα έτη 2013, 2014 και 2015, με σκοπό να τα περισώσει (Hardouvelis and Gkionis, 2016). Η χαμηλή τραπεζική πίστωση σχετίζεται κι αυτή με το πρόβλημα της Ελληνικής φούσκας ακινήτων, ενώ τα τραπεζικά ιδρύματα διαθέτουν μεγάλο αριθμό ενυπόθηκων δανείων στο χαρτοφυλάκιο τους. Καθώς οι τιμές των κατοικιών μειώνονταν σταθερά, οι ιδιοκτήτες είτε δεν επιθυμούσαν να ανταποκριθούν στις δανειακές τους υποχρεώσεις, είτε αδυνατούσαν να ανταποκριθούν σε αυτές λόγω της γενικότερης οικονομικής κρίσης. Για πολλά χρόνια, οι πλειστηριασμοί κατοικιών είχαν σχεδόν, παύσει, προκαλώντας αστάθεια. Όμως, το Νοέμβριο του 2017, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτοι ηλεκτρονικοί πλειστηριασμοί, μέσω συμβολαιογράφων, παρά την έντονη αντίδραση από την πλευρά του λαού. Περίπου 18.000 ιδιοκτησίες είχαν προγραμματισθεί να δημοπρατηθούν εντός του 2018 (Hope, 2017).

Σήμερα, η Ελλάδα εξακολουθεί να υπόκειται στους όρους δανεισμού από το ΔΝΤ. Προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του προγράμματος ως προς το χρέος, η Ελλάδα απαιτείται να πραγματοποιήσει ιδιαίτερα υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα, υψηλότερα του 4% του ΑΕΠ, για αρκετά χρόνια, με αφετηρία το έτος 2016 (Weisbrot *et al.*, 2015). Δυστυχώς, η ασθενής Ελληνική οικονομία δεν είναι σε θέση να διατηρήσει αντίστοιχα πλεονάσματα μακροπρόθεσμα. Παράλληλα, εμπειρικά

δεδομένα αποδεικνύουν ότι μεγάλα και επίμονα δημοσιονομικά πλεονάσματα, συνήθως, δε διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα (Eichengreen and Panizza, 2014). Σε συνέχεια μίας βαθιάς και παρατεταμένης ύφεσης, κατά τη διάρκεια της οποίας το πραγματικό ΑΕΠ της Ελλάδας μειώθηκε κατά 26%, η πλήρης ανάκαμψη της οικονομίας απαιτεί πολύ χρόνο (Papadimitriou *et al.*, 2015). Σύμφωνα με τους Hardouvelis and Gkionis (2016), η Ελλάδα, αφού έχει απωλέσει περισσότερο από το 22% του, προ της κρίσης, εισοδήματός της, δεν έχει, ακόμη, ξεφύγει από αυτήν. Αντίθετα, εξακολουθεί να επιβαρύνεται από την οικονομική στασιμότητα, το μη βιώσιμο δημόσιο χρέος και τις ασυνήθιστα υψηλές φορολογικές επιβαρύνσεις, οι οποίες περιορίζουν την ανάπτυξη (Hardouvelis and Gkionis, 2016). Για αυτό το λόγο, το ΔΝΤ δήλωσε ότι, ενδέχεται να χρειαστούν περαιτέρω ενέργειες για την αποκατάσταση της βιωσιμότητας του χρέους, καθώς είναι αμφισβητήσιμο εάν η Ελλάδα μπορεί να επιτύχει σταθερά πλεονάσματα και μακροπρόθεσμη ανάπτυξη. «Ακόμη και με τις υφιστάμενες φιλόδοξες πολιτικές, η Ελλάδα δε μπορεί να ξεφύγει από το χρέος της αλλά απαιτείται σημαντική ελάφρυνση αυτού από τους Ευρωπαίους εταίρους της προκειμένου να αποκατασταθεί η βιωσιμότητά του (International Monetary Fund, 2017).

Στην πραγματικότητα, οι συνέπειες των αντίμετρων ήταν καταστροφικές για την πραγματική οικονομία και την πραγματική ζωή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι υπήρξε μείωση του συνολικού κατά κεφαλή εισοδήματος της τάξης του 25% μεταξύ των ετών 2008 και 2016 (Mavridis, 2018). Το διάγραμμα που ακολουθεί (Σχήμα 2) παρουσιάζει την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, για την περίοδο 2008 -2016.

Σχήμα 2 - Εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2008-2016)

(Πηγή: <https://www.bankofgreece.gr>)

Παρατηρείται ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσίασε σταδιακή πτώση. Μόνο κατά το έτος 2011, λόγω της προσπάθειας ενίσχυσης της ευελιξίας του εργατικού δυναμικού, ο κατώτατος μισθός μειώθηκε κατά 33,3%, αγγίζοντας το ποσό των € 511 ανά μήνα για τον ανειδίκευτο εργάτη, ο οποίος είναι μικρότερος των 25 ετών (Mavridis, 2018). Η γενική πτώση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά την περίοδο 2008-2016 υπολογίζεται σε περίπου 25%. Σε κάθε περίπτωση, η κατάρρευση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ δε μπορεί να υποεκτιμηθεί λόγω του μικρού πλεονάσματος του έτους 2016.

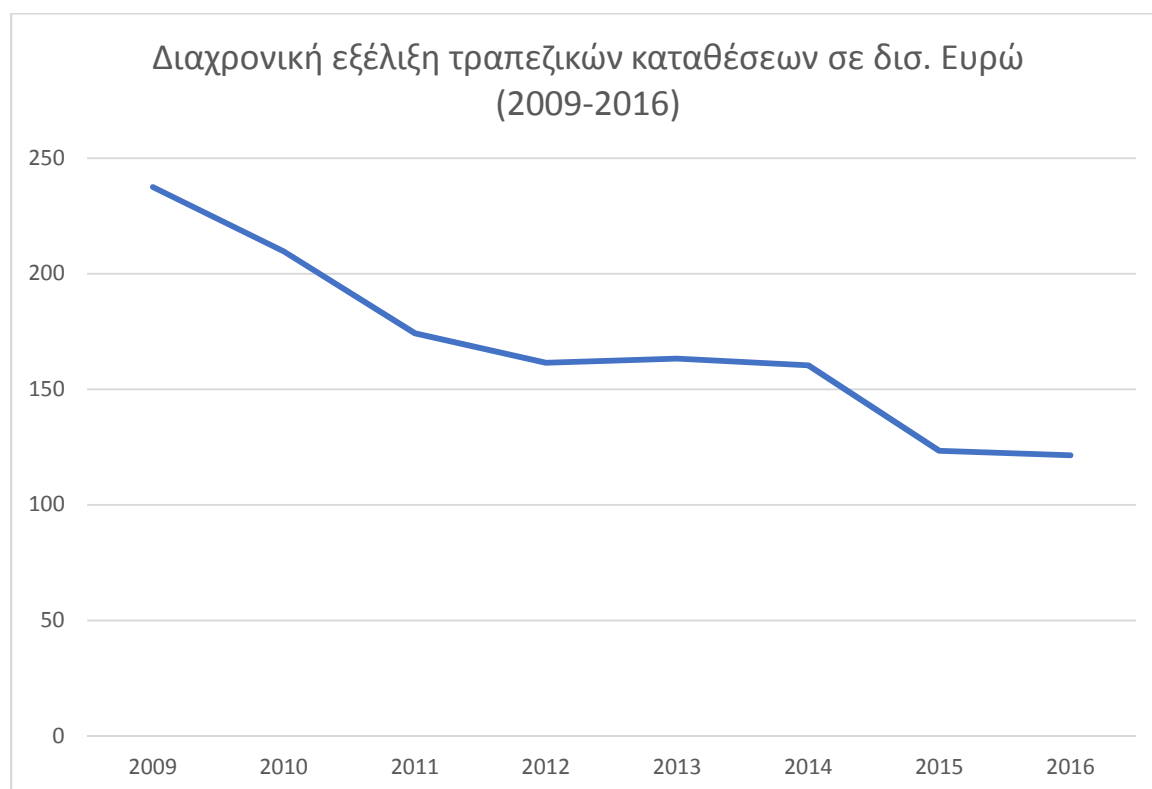
Από το 2009, όλες οι Ελληνικές κυβερνήσεις έλαβαν πολυάριθμα μέτρα προκειμένου να ανακάμψει η Ελληνική οικονομία. Τα περισσότερα από τα εν λόγω μέτρα περιλάμβαναν μεταρρυθμίσεις για σύντομες χρονικές περιόδους, ιδιαίτερα ως προς τις ιδιωτικοποιήσεις, τις επενδύσεις, τα ολιγοπώλια, τη δημόσια διοίκηση, την εργατική νομοθεσία, τη φορολογική πολιτική και το τραπεζικό σύστημα (Christodoulakis, 2013). Όλες αυτές οι δημοσιονομικές και οικονομικές προσαρμογές συνέβαλλαν στην περαιτέρω εξασθένηση του Ελληνικού πληθυσμού. Παρόλο που η Ελληνική οικονομία δεν κατέληξε στη χρεωκοπία, το τίμημα για τον Ελληνικό λαό ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Στην πραγματικότητα, το κράτος δημιούργησε ένα φαύλο κύκλο, καθώς προχώρησε σε αύξηση των φόρων, όπως του Φ.Π.Α. και σε άλλες επιβαρύνσεις, περιορίζοντας παράλληλα τις δημόσιες δαπάνες. Χαρακτηριστικά

αναφέρεται ότι κατά το 2016, η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα του ΟΟΣΑ, μεταξύ των 35 κρατών μελών, η οποία προχώρησε σε αύξηση του ΦΠΑ. Παράλληλα, το κράτος σκόπιμα μείωσε τις εθνικές επενδύσεις και καθυστέρησε τις πληρωμές προς τους προμηθευτές του δημόσιου τομέα, δηλαδή τις πληρωμές προς τον ιδιωτικό τομέα. Το Μάρτιο του 2016, το χρέος της κυβέρνησης προς τον ιδιωτικό τομέα ανερχόταν στο ποσό των € 6,67 δις. (Chrysopoulos, 2016). Χωρίς την κυκλοφορία χρήματος στην Ελληνική αγορά δεν πραγματοποιείται ανάπτυξη, ενώ συντηρείται μία κατάσταση γενικής οικονομικής ακινησίας, με αποτέλεσμα το κράτος να μην είναι λειτουργικό (Mavridis, 2018).

Λαμβάνοντας υπόψη το πρωτογενές πλεόνασμα που επέτυχε η Ελλάδα κατά το 2016 καθώς και την απουσία διαδηλώσεων, γενικών απεργιών και σημείων κοινωνικής αναταραχής, προκύπτει ότι έχει επέλθει η κανονικότητα στην καθημερινή ζωή του Ελληνικού λαού. Περαιτέρω, βάσει των παραπάνω, κάποιος μπορεί να φανταστεί ότι το πρόγραμμα της Τρόικας ήταν επιτυχές, όμως η παρακολούθηση της εξέλιξης των τραπεζικών καταθέσεων δηλώνουν ότι πρόκειται, απλώς, για μία ψευδαίσθηση. Το διάγραμμα που ακολουθεί (Σχήμα 4) παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη των τραπεζικών καταθέσεων για την περίοδο 2009 – 2016.

Παρατηρείται ότι οι τραπεζικές καταθέσεις παρουσίασαν σταδιακή μείωση μεταξύ των ετών 2009 και 2016, καθώς περιορίστηκαν από το ποσό των € 237,5 δις. το έτος 2009, στο ποσό των € 121,4 δις. το έτος 2016 (Kolasa-Sikiaridi, 2017). Μάλιστα, σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος, οι τραπεζικές καταθέσεις έφτασαν το 2017 στο χαμηλότερο σημείο τους από το 2001, αγγίζοντας το ποσό των € 120 δις. (Kolasa-Sikiaridi, 2017).

Σχήμα 3 - Διαχρονική εξέλιξη τραπεζικών καταθέσεων (2009-2016)

(Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat>)

Είναι προφανές ότι οι Έλληνες επιδίωξαν να διατηρήσουν το προηγούμενο βιοτικό τους επίπεδο, καθώς και να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις ως προς το κράτος, συμπεριλαμβανομένων των φόρων, καταναλώνοντας τις τραπεζικές τους αποταμιεύσεις. Όμως, χωρίς τις τραπεζικές καταθέσεις, οι εγχώριες επενδύσεις μειώνονται και η ανάπτυξη της χώρας εξαφανίζεται (Mavridis, 2018). Επιπλέον, η επιβολή των κεφαλαιακών ελέγχων τον Ιούνιο του 2015 εμπόδισε την κυκλοφορία του «μαύρου χρήματος», σε μικρή μόνο κλίμακα. Σύμφωνα με έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Έρευνας Εφαρμοσμένων Οικονομικών του Πανεπιστημίου Tubingen στη Γερμανία, η σκιώδης οικονομία της Ελλάδας κατατάσσεται πρώτη σε παγκόσμιο επίπεδο, αντιπροσωπεύοντας το 21,5% του ΑΕΠ (McCarthy, 2017). Η Ιταλία κατέχει τη δεύτερη θέση και η Ισπανία την τρίτη θέση στην εν λόγω κατάταξη. Δεδομένου ότι ο Ελληνικός λαός δε θα μπορεί να στηριχθεί στις τραπεζικές αποταμιεύσεις στο κοντινό μέλλον, είναι πιθανό ότι το μικρό πλεόνασμα του 0,7% κατά το 2016, δε θα σηματοδοτήσει το τέλος της οικονομικής κρίσης αλλά θα την επιδεινώσει. Τέλος, η μικρή άνοδος που παρουσιάστηκε κατά το 2016 δε θα πρέπει να προκαλεί σύγχυση, καθώς οι Ελληνικές κυβερνήσεις

προσπάθησαν να δώσουν κίνητρα σε ανθρώπους, οι οποίοι επιθυμούν να επιστρέψουν τις καταθέσεις που διατηρούν στο εξωτερικό, στην Ελλάδα. Η σταθερή εξοικονόμηση πόρων και ο αυξανόμενος αριθμός μη εξυπηρετούμενων δανείων είναι δύο παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν άμεσα κάθε πιθανή προσπάθεια ανάκαμψης (Mavridis, 2018). Σύμφωνα με τους Bitzenis *et al.* (2013), η εφαρμοζόμενη πολιτική αγνοεί την επιδείνωση της εθνικής αποταμίευσης και την επακόλουθη επίδρασή της στο κεφαλαιακό απόθεμα, προωθώντας μία ελλειμματική δημοσιονομική σπειροειδή πολιτική, η οποία διατηρεί τα δημοσιονομικά ελλείμματα και μειώνει το διαθέσιμο εισόδημα, κατά συνέπεια και την ιδιωτική αποταμίευση (Bitzenis *et al.*, 2013).

2.4 Η οικονομική κρίση και το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελληνικής οικονομίας

Κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, στην Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιταλία και την Ιρλανδία, σημειώθηκαν σημαντικά ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών (κυρίως εμπορικών) κατά τα έτη που προηγήθηκαν της κρίσης δημόσιου χρέους. Ωστόσο, η Ελλάδα γνώρισε πολύ μεγαλύτερα προβλήματα, καθώς συγκέντρωσε τεράστια δημοσιονομικά και εμπορικά ελλείμματα. Αντίθετα, στην Ιρλανδία, την Ισπανία και αλλού, οι κυβερνήσεις διατηρούσαν μια υγιέστερη δημοσιονομική θέση, η οποία επιδεινώθηκε μόνο όταν αναγκάστηκαν να διασώσουν τις τράπεζες που απειλούνταν με κατάρρευση στο πλαίσιο της φούσκας των ακινήτων.

Η απότομη αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας κατά την περίοδο 1996 – 2008 συνδέθηκε με μία αύξηση του εξωτερικού χρέους. Από το 1980 κι έπειτα, τα καθαρά ξένα περιουσιακά στοιχεία για την Ελληνική οικονομία αντιπροσώπευαν αρνητικό μέγεθος. Μάλιστα, αποτελούσαν ένα σχετικά μικρό ποσοστό του ΑΕΠ, σε απόλυτες τιμές, έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ στη συνέχεια περιορίστηκαν σε ακόμη περισσότερο αρνητικό ποσοστό. Οι πίνακες που ακολουθούν, παρουσιάζουν το επίπεδο των τρεχουσών συναλλαγών σε Ελλάδα, Ιρλανδία, Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία για τις χρονικές περιόδους 1996 – 2000, 2001 – 2008 και 2009 – 2014 ενώ συγκρίνει τα μεγέθη αυτά με τα αντίστοιχα του έτους 1995. Βάσει των πινάκων, οι τρέχουσες συναλλαγές διακρίνονται σε καθαρές

εξαγωγές και στο άθροισμα των καθαρών τρεχουσών μεταβιβάσεων και του καθαρού πρωτογενούς εισοδήματος.

Όπως φαίνεται, το επίπεδο τρεχουσών συναλλαγών της Ελληνικής οικονομίας επιδεινώθηκε από το έτος 1995 έως την περίοδο 1996-2000 ενώ σημείωσε περαιτέρω επιδείνωση κατά την περίοδο 2001 – 2008. Μάλιστα, η επιδείνωση από την περίοδο 1996 – 2000 έως την περίοδο 2001 – 2008 ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και ισχυρότερη συγκριτικά με άλλες χώρες, αγγίζοντας το 6% του ΑΕΠ.

Η επιδείνωση των τρεχουσών συναλλαγών της Ελληνικής οικονομίας από το 1995 κι έπειτα οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην πτώση των καθαρών τρεχουσών μεταβιβάσεων και του καθαρού πρωτογενούς εισοδήματος. Οι καθαρές τρέχουσες μεταβιβάσεις στην Ελληνική οικονομία μειώθηκαν κυρίως λόγω της μείωσης των Ευρωπαϊκών επιδοτήσεων, ιδιαίτερα μετά τη μεγέθυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2005, καθώς τα κεφάλαια κατευθύνθηκαν στα νέο-εισερχόμενα κράτη-μέλη, τα οποία ήταν φτωχότερα από την Ελλάδα. Παράλληλα, το καθαρό πρωτογενές εισόδημα μειώθηκε επίσης, καθώς εμβάσματα των εργαζομένων μειώθηκαν δεδομένου ότι η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα καθαρής μετανάστευσης αλλά και λόγω των αυξανόμενων πληρωμών τόκων υπέρ του αυξανόμενου εξωτερικού χρέους της χώρας (Gourinchas *et al.*, 2016). Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, επιδεινώθηκε και το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας, καταλήγοντας στο -10.6% του ΑΕΠ κατά την περίοδο 2001-2008.

Πίνακας 6 - Τρέχουσες συναλλαγές

ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	-1.2	-2.0	-6.7	-1.6
GR	-2.8	-5.7	-11.7	-7.3
IE	2.6	1.2	-2.3	1.7
IT	2.0	1.5	-1.1	-1.0
PT	-3.4	-7.7	-9.8	-4.5

(Πηγή: Gourinchas *et al.*, 2016)

Πίνακας 7 - Καθαρές εξαγωγές

ΚΑΘΑΡΕΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	-1.0	-1.1	-4.1	0.8
GR	-8.3	-9.1	-10.6	-5.9
IE	10.9	12.0	12.4	19.2
IT	3.7	2.8	0.1	0.4
PT	-6.4	-9.1	-8.5	-3.0

(Πηγή: Gourinchas et al., 2016)

Πίνακας 8 - Αθροισμα καθαρών τρεχουσών μεταβιβάσεων και καθαρού πρωτογενούς εισοδήματος

ΑΘΡΟΙΣΜΑ ΚΑΘΑΡΩΝ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ (% ΑΕΠ)				
	1995	1996-2000	2001-2008	2009-2014
ES	-0.2	-0.9	-2.6	-2.4
GR	5.5	3.4	-1.1	-1.4
IE	-8.3	-10.8	-14.7	-17.5
IT	-1.7	-1.3	-1.2	-1.4
PT	3.0	1.4	-1.3	-1.5

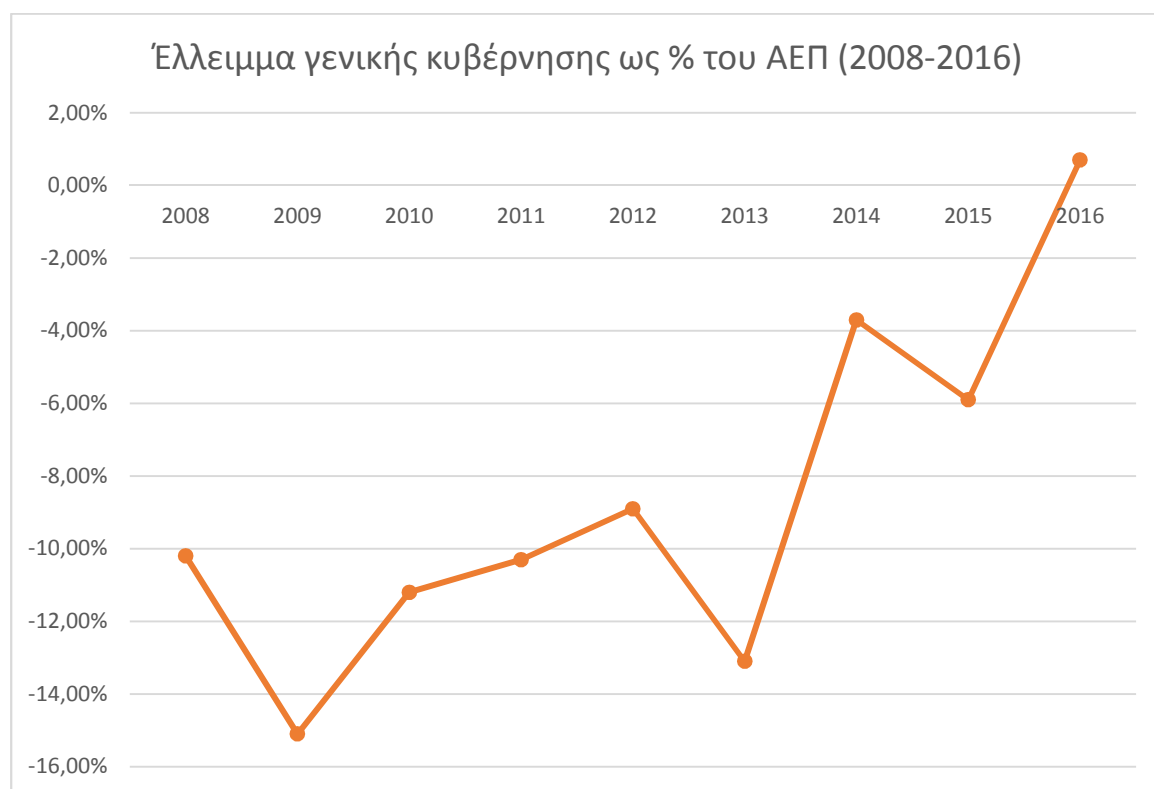
(Πηγή: Gourinchas et al., 2016)

Η αύξηση που παρουσίασε το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδος από το έτος 1995 έως την περίοδο 1996-2000 συνδέθηκε με την αύξηση των εταιρικών επενδύσεων και κατά συνέπεια της παραγωγικής δυναμικότητας. Πράγματι, το έλλειμμα των τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε κατά 2.9% του ΑΕΠ, οι εταιρικές επενδύσεις αυξήθηκαν κατά 2.1% και οι δημόσιες επενδύσεις κατά 0.4%. Παρ' όλα αυτά, η αύξηση του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών από την περίοδο 1996-2000 έως την περίοδο 2001-2008 συνδέθηκε με μία αύξηση της κατανάλωσης. Συγκεκριμένα, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε κατά 6% του ΑΕΠ, οι

συνολικές εξοικονομήσεις μειώθηκαν κατά 6.7% και οι εταιρικές επενδύσεις περιορίστηκαν ελαφρώς (Gourinchas *et al.*, 2016).

Μετά από οκτώ (8) έτη συνεχών ακραίων ελλείψεων, η Ελλάδα παρουσίασε, τελικά, ένα μικρό πρωτογενές πλεόνασμα κατά το 2016. Αυτό το μικρό πλεόνασμα, της τάξης του 0,7%, ήταν το πιο θετικό αποτέλεσμα μετά από αρκετά χρόνια περικοπής του κόστους και σκληρών θυσιών από την πλευρά του Ελληνικού λαού. Το παρακάτω διάγραμμα (Σχήμα 4) παρουσιάζει το έλλειμμα γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ για την περίοδο 2008-2016.

Σχήμα 4 - Έλλειμμα γενικής κυβέρνησης ως % επί του ΑΕΠ (2008-2016)

(Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat>)

3. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

3.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον πρωτογενή τομέα

Ο πρωτογενής τομέας της Ελληνικής οικονομίας αφορά τους κλάδους της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της αλιείας, οι οποίοι αποτελούν το 12,58% της συνολικής απασχόλησης (Eurostat, 2013). Ωστόσο, το ποσοστό του Α.Ε.Π. που αποδίδεται στους τρεις αυτούς κλάδους είναι μόνο 3,2% το 2013, γεγονός που υποδηλώνει χαμηλή παραγωγικότητα στον τομέα (ΟΟΣΑ, 2014). Συνολικά, η οικονομική κρίση προκάλεσε πτώση του εισοδήματος των αγροτών κατά 13,5%, αύξηση του κόστους παραγωγής, ιδίως για την κτηνοτροφία, και σημαντική μείωση της συμβολής της γεωργίας στην απασχόληση (ΕΛΣΤΑΤ, 2012).

3.1.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της γεωργίας

Ο γεωργικός τομέας στην Ελλάδα παραμένει ένας σημαντικός τομέας οικονομικής δραστηριότητας και απασχόλησης στην Ελλάδα, με τις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων να αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο των συνολικών εξαγωγών στην Ελλάδα. Η γεωργική παραγωγή μειώθηκε σταθερά από 17% του Α.Ε.Π. στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε 4,1% σήμερα, ενώ χαρακτηρίζεται από μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις και χαμηλές κεφαλαιακές επενδύσεις. Η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση της Ελλάδας είναι κοντά στα 50 εκ. στρέμματα, εκ των οποίων το 57% βρίσκεται σε πεδιάδες και το 43% σε ορεινές ή ημιορεινές περιοχές. Σύμφωνα με την U.S. Commercial Service (2018), η Ελλάδα χαρακτηρίζεται με σχετικά χαμηλότερη γεωργική παραγωγικότητα συγκριτικά με άλλα κράτη μέλη της Ε.Ε., γεγονός που συσχετίζεται με το μικρότερο μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων. Οι οικονομίες κλίμακας που προσφέρονται από τις σύγχρονες γεωργικές πρακτικές έχουν περιορισμένο αντίκτυπο στα μικρά οικόπεδα που χρησιμοποιούνται συνήθως στην Ελλάδα.

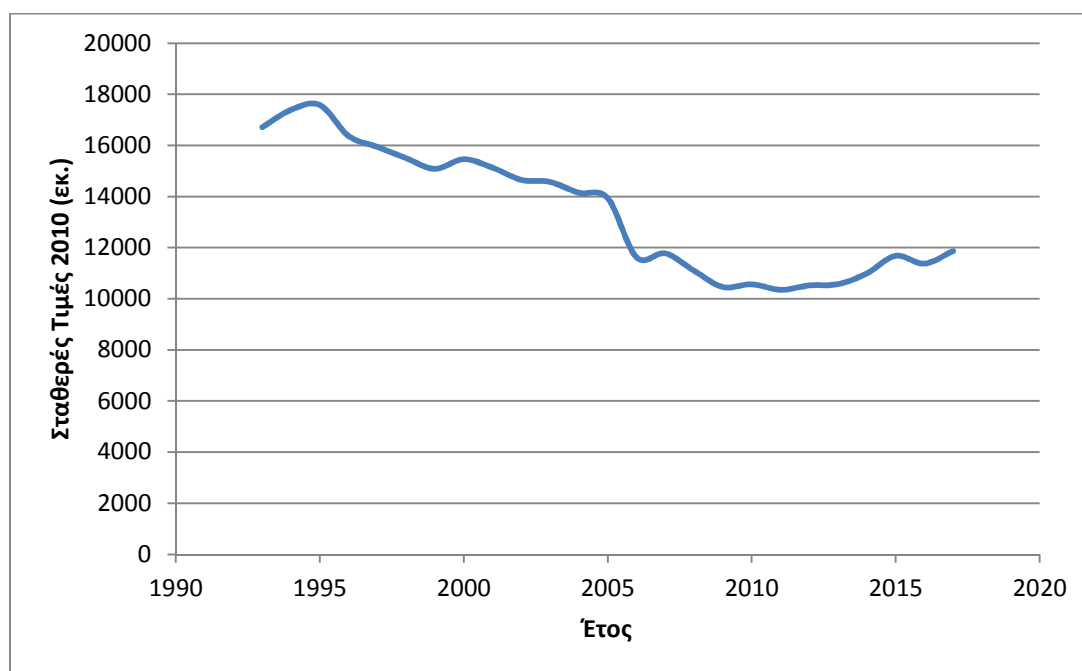
Η περίοδος μετά την κρίση του 2008, λόγω της έλλειψης χρηματοδότησης και της μειωμένης ζήτησης, χαρακτηρίζεται από από-επένδυση στα πάγια γεωργικά περιουσιακά στοιχεία και μηχανήματα. Αυτό σημαίνει ότι δεν εφαρμόζονται καινοτόμες τεχνολογίες στη βιομηχανία γεωργικών ειδών διατροφής, γεγονός που

οδηγεί σε μείωση της ανταγωνιστικότητας συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες. Άμεσο αποτέλεσμα της μειωμένης ανταγωνιστικής δύναμης, ήταν ο εξαναγκασμός των παραγωγών να μειώσουν τις τιμές πώλησης των αγαθών τους τόσο στις εγχώριες όσο και στις εξωτερικές αγορές. Οι ξένες επιχειρήσεις, καθώς και οι Ελληνικές επιχειρήσεις που εξαγοράστηκαν αν ξένους επενδυτές, επιβάρυναν περισσότερο την κατάσταση στον γεωργικό τομέα, καθώς απέκτησαν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, δεδομένου της ελεύθερης εισροής ξένων κεφαλαίων αλλά και της εύκολης πρόσβασης σε εξωτερική χρηματοδότηση. Από τις Ελληνικές επιχειρήσεις, πρόσβαση σε δανειοδοτήσεις, είχαν κυρίως οι μεγαλύτερες σε μέγεθος και συνεπώς αυτές με τα περισσότερα περιουσιακά στοιχεία για υποθήκη, όπως για παράδειγμα επιχειρήσεις που ασχολούνται με τα οπωροκηπευτικά.

Οι Lemonakis *et al.*, (2016), προσπάθησαν να εντοπίσουν τις διαφορές στον τομέα της ανταγωνιστικότητας για όλους τους τομείς του πρωτογενή τομέα της Ελλάδας για τις περιόδους πριν (2004-2008) και μετά την κρίση (2008-2011), προσπαθώντας να ανιχνεύσουν και να αναλύσουν τις μεταξύ τους διαφορές. Τα αποτελέσματα της έρευνάς τους έδειξαν πως η ανταγωνιστικότητα των Ελληνικών γεωργικών επιχειρήσεων κυμαίνεται ανάλογα με το μέγεθος και την ηλικία τους, καθώς οι μεγαλύτερες και παλαιότερες επιχειρήσεις με εδραιωμένο όνομα, εμπειρία και δίκτυο πωλήσεων είναι οι πιο ανταγωνιστικές στον γεωργικό τομέα. Παρόλα αυτά, υποστηρίζουν πως ο τομέας των γεωργικών προϊόντων έχει δυνατότητες ανάπτυξης λόγω των διαφορετικών ποιοτικών πλεονεκτημάτων των ελληνικών γεωργικών προϊόντων λόγω των εύφορων κλιματικών και θερμοκρασιακών συνθηκών και του γεγονότος ότι αποτελείται κυρίως από επιχειρήσεις μικρής κεφαλαιακής δραστηριότητας που θα μπορούσαν να δώσουν μια ώθηση στην οικονομία, δεδομένης της απαραίτητης υποστήριξης και κινήτρων (Lemonakis *et al.*, 2016).

Παρά την μείωση της ανταγωνιστικότητας, η γεωργική παραγωγή αυξήθηκε κατά 6,6% σε σταθερές τιμές το 2013, ωστόσο, τα συνολικά έσοδα από τη γεωργία, μειώθηκαν συγκριτικά με την πενταετία προ κρίσης, σχεδόν κατά μέσο όρο 12% κατά την περίοδο 2008-2013. Στο Σχήμα 5 παρουσιάζονται τα έσοδα από τη γεωργία κατά την τελευταία τριακονταετία βάσει των αρχείων της ΕΛΣΤΑΤ (2019). Οι τιμές αντιστοιχούν σε σταθερές τιμές του έτους 2010 και όχι σε τρέχουσες, ώστε να είναι εφικτή η δυνατότητα συγκρίσεων.

Σχήμα 5 - Συνολικά έσοδα από τον τομέα της γεωργίας σε σταθερές τιμές 2010

(Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2019)

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η παρακμή της ελληνικής γεωργίας δεν αποτελεί μόνο αποτέλεσμα της πρόσφατης χρηματοπιστωτικής κρίσης, αλλά είναι μάλλον η συνέχιση μιας μακράς τάσης που ξεκινά αμέσως μετά την επιλογή της εκβιομηχάνισης ως αναπτυξιακής στρατηγικής της χώρας. Από τότε, ο κλάδος της γεωργίας δεν έχει κατορθώσει να αποκαταστήσει την ανταγωνιστικότητά του και η ανάπτυξη της χώρας βασίζεται κυρίως σε υπηρεσίες άλλων τομέων της οικονομίας. Σύμφωνα με τους Kasimis και Papadopoulos (2013), η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1920, οι κοινωνικό-πολιτισμικές παραδόσεις κληρονομιάς και προίκας, καθώς και το δυσμενές γεωμορφολογικό περιβάλλον των στενών, συχνά λοφώδους, χερσαίων ζωνών συνέβαλαν στην επιβίωση μιας μη αποδοτικής γεωργικής δομής με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους της παραγωγής και της χαμηλής ανταγωνιστικότητας. Επιπλέον, το εργατικό δυναμικό που απασχολείται με τη γεωργία είναι μεγαλύτερο από το μερίδιο που δικαιολογείται βάσει της συνεισφοράς του στο Α.Ε.Π. Αυτό οφείλεται στον μεγάλο αριθμό των μελών της οικογένειας που απασχολούνται στην εκμετάλλευσή τους καθώς και στον μικρό αριθμό των εργάσιμων ημερών.

Σύμφωνα με στοιχεία του 2011, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής του γεωργικού τομέα, προοριζόταν για εξαγωγές τελικών προϊόντων (67%), την ίδια στιγμή που το

80% της εγχώριας κατανάλωσης βασιζόταν σε εισαγωγές, κυρίως από χώρες εταίρους της Ε.Ε., καθιστώντας την Ε.Ε. τον κύριο εμπορικό εταίρο των γεωργικών προϊόντων. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην οικονομική κρίση που οδήγησε σε μείωση της εγχώριας ζήτησης με αποτέλεσμα την μείωση των εισαγωγών και προώθησε τις εξαγωγές προς ισχυρότερες οικονομίες. Το μερίδιο της γεωργίας στις συνολικές εξαγωγές άρχισε να αυξάνεται και να προσεγγίζει το 20% κατά μέσο όρο για την περίοδο 2008 - 2013. Ωστόσο, σύμφωνα με τους Kyrkilis και Semasis (2015), οι εξελίξεις αυτές δεν σημαίνουν απαραίτητα ότι η ελληνική γεωργία έχει βελτιώσει τη διεθνή ανταγωνιστικότητά της, καθώς υποστηρίζουν πως η αύξηση των εξαγωγών στη γεωργία οφείλεται εν μέρει στο αποτέλεσμα της μείωσης άλλων εξαγωγικών τομέων της ελληνικής οικονομίας λόγω της οικονομικής κρίσης που οδήγησε στην αναδιάρθρωση των εξαγωγών.

3.1.2 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της κτηνοτροφίας

Όσον αφορά την κτηνοτροφική παραγωγή στην Ελλάδα, το 2010 υπήρχαν 2.4 εκατομμύρια μονάδες ζωικού κεφαλαίου (Lsu), γεγονός που σημείωσε πτώση κατά 5% από 2,5 εκατομμύρια το 2000. Ωστόσο, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων με ζώα μειώθηκε κατά 30% σε 273.160 εκμεταλλεύσεις το 2010. Αυτό οδήγησε σε αύξηση του μέσου όρου Lsu ανά αγρόκτημα, από 6,4 Lsu ανά εκμετάλλευση το 2000 σε 8,8 το 2010. Το πιο συνηθισμένο ζώο είναι τα πρόβατα με 900.000 Lsu το 2010, που αντιπροσωπεύουν το 38% του συνολικού ζωικού κεφαλαίου. Τα βοοειδή είναι το επόμενο πιο συνηθισμένο ζωικό κεφάλαιο με λιγότερο από 500.000 Lsu που αντιπροσωπεύει το 19% του συνόλου. Τα αιγοειδή είναι το τρίτο συνηθέστερο κτηνοτροφικό προϊόν το 2010 με πάνω από 420.000 Lsu, τα οποία παρά την απότομη πτώση του αριθμού τους αντιπροσωπεύουν το 18% του ζωικού κεφαλαίου. Η περιοχή που ειδικεύεται στην κτηνοτροφία είναι η Κεντρική Μακεδονία (30%), ενώ η Δυτική Ελλάδα (16%) και η Θεσσαλία (13%) έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά προβάτων (Eurostat, 2012).

Σε αυτό το ασταθές οικονομικό περιβάλλον, οι προοπτικές βιωσιμότητας και ανάπτυξης των συστημάτων ζωικής παραγωγής αντικατοπτρίζονται στα μέσα με τα οποία οι κτηνοτροφικές μονάδες είναι ικανές να προσαρμοστούν στην αστάθεια της

αγοράς και να εξελιχθούν υπό αβεβαιότητα που περιλαμβάνει κυρίως έντονες διακυμάνσεις των τιμών και μελλοντικά συστήματα πολιτικής (Darnhofer, 2010).

Ο τομέας της κτηνοτροφίας αποτελεί βασικό παράγοντα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, κατά την περίοδο της ύφεσης, όσον αφορά τον αριθμό των ατόμων και των βιομηχανιών που απασχολούνται στην παραγωγή και τη μεταποίηση γαλακτοκομικών προϊόντων. Η κτηνοτροφία, αν και παραμένει σχετικά σταθερή τα τελευταία χρόνια, αντιμετωπίζει ορισμένα εμπόδια, τα οποία συνδέονται κυρίως με την απότομη αύξηση του κόστους των εισροών και τη στασιμότητα των τιμών των ζωικών προϊόντων στην αγορά. Η οικονομική κρίση αύξησε τον βαθμό αβεβαιότητας που υπάρχει στην κτηνοτροφία, όπου ο τομέας ακολουθεί μια πτωτική πορεία, παρουσιάζοντας μια συμβολή 30% στην αξία της συνολικής αγροτικής παραγωγής, όταν το ποσοστό αυτό κυμαίνεται πάνω από το 50% στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με την Γερμανία, την Δανία και την Ολλανδία να αγγίζουν ποσοστά ύψους 70%.

Παρόλα αυτά, η Ελλάδα είναι ο μεγαλύτερος ευρωπαϊκός παραγωγός γάλακτος αιγοπροβάτων (686.000 τόνοι, 24% των ευρωπαϊκών προμηθειών το 2009) καθώς κατέχει το μεγαλύτερο αριθμό αιγοπροβάτων (4,8 εκατομμύρια κεφαλές, 37% το 2009), ενώ το 23% του γάλακτος προβάτου και το 62% γάλακτος κατσίκας μεταποιούνται σε αγροκτήματα (de Rancourt *et al.*, 2006). Ωστόσο, η κρίση μείωσε τον αριθμό των ζώων και την παραγωγή, τόσο στο κρέας όσο και στα γαλακτοκομικά προϊόντα και υπάρχει μια τάση συγκέντρωσης σε λιγότερες και μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις (Karelakis *et al.*, 2013).

Η κτηνοτροφία, αν και αντιπροσωπεύει σχεδόν το 27% της συνολικής αξίας της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (PASEGES 2013), διαδραματίζει πολύ σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό ρόλο σε ορισμένες αγροτικές περιοχές της χώρας, κάτι που δεν μπορεί πάντα να συλληφθεί με δημοσιευμένα οικονομικά στοιχεία. Η οικονομική κρίση έχει αναμφίβολα επηρεάσει την παραγωγικότητα και τις οικονομικές επιδόσεις του ελληνικού πρωτογενούς τομέα γενικότερα και της ζωικής παραγωγής ειδικότερα. Σύμφωνα με τους Karanikola και Martino (2012), το μέσο εισόδημα των ελληνικών κτηνοτροφικών αγροκτημάτων μειώθηκε κατά το ήμισυ από το 1994 έως το 2010. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται σε διάφορους παράγοντες. Πρώτον, το κόστος παραγωγής αυξήθηκε σημαντικά λόγω των αυξημένων τιμών των

εισροών, οι οποίες αυξήθηκαν κατά 1 δισ. Ευρώ ή κατά 22,5% κατά την περίοδο 2009-2012 (PASEGES, 2013). Οι πιο επιβαρυνμένες εισροές ήταν εκείνες που ήταν ζωτικής σημασίας για την κτηνοτροφία, δηλαδή τις ζωτροφές, των οποίων οι τιμές αυξήθηκαν κατά 31%, φθάνοντας τα 2,12 δισ. Ευρώ το 2012, ενώ η ενέργεια παρουσίασε αύξηση κατά 64%. Δεύτερον, η γενικευμένη έλλειψη ρευστότητας έχει προκαλέσει ασφυξία για όλες τις γεωργικές επιχειρήσεις και τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Οι γαλακτοκομικές βιομηχανίες δεν μπόρεσαν να αμείβουν εγκαίρως τους αγρότες, γεγονός που αποτελεί την αιτία των καθυστερημένων πληρωμών από τους αγρότες στις τράπεζες και τους προμηθευτές εισροών. Αυτός ο τύπος οικονομικής πίεσης έγινε πιο εξαντλητικός για τις εντατικές κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες ανέλαβαν πολύ μεγάλες επενδύσεις σε υποδομές. Παρά τις οικονομικές δυνατότητες, οι επενδύσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο με δάνεια, αλλά δεν σχεδιάστηκαν ορθολογικά, βασίστηκαν σε περιορισμένα στοιχεία και παραπλανητικές προσδοκίες, πράγμα που τελικά οδήγησε σε υπερεκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους (Koutsou *et al.*, 2013). Συνολικά, η αποτυχία των μέτρων αντικατοπτρίζει την έλλειψη στρατηγικής διαχείρισης στις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, που σε αντίθετη περίπτωση θα συνέβαλε σε ορθότερη λήψη αποφάσεων όσον αφορά τη γεωργία γενικότερα (Ragkos *et al.*, 2015).

Ο ελληνικός τομέας γαλακτοπαραγωγής μεταμορφώνεται συνεχώς τα τελευταία 15 χρόνια. Ο τομέας αυτός εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το κεφάλαιο και λειτουργεί υπό εντατικό τρόπο παραγωγής, ωστόσο δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στην εθνική ζήτηση, ακόμη και σε περιόδους ευημερίας. Η παραγωγή αγελαδινού γάλακτος παραμένει πολύ χαμηλότερη από την κατανάλωση: ο τομέας επιτυγχάνει να παρέχει μόνο το 40% της εγχώριας κατανάλωσης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο τομέας επηρεάζεται από τις επικρατούσες μεσογειακές συνθήκες, οι οποίες αυξάνουν το κόστος παραγωγής των ζωτροφών και τον έντονο ανταγωνισμό για τη χρήση της γης από τους κλάδους της φυτικής παραγωγής (Theodoridis, 2008). Ως εκ τούτου, αναμένεται ότι σε ένα σκληρό οικονομικό περιβάλλον, όπως η πρόσφατη περίοδος οικονομικής κρίσης, οι γαλακτοπαραγωγοί αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες.

Ο αριθμός των αγροκτημάτων μειώνεται κάθε χρόνο κατά την περίοδο 2003 - 2013, ενώ η παραγωγή γάλακτος παρέμεινε σχετικά σταθερή. Όσον αφορά τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων, το 2013 λειτουργούσαν μόνο 3686 εκμεταλλεύσεις σε σύγκριση με τις 8640 εκμεταλλεύσεις που λειτουργούσαν το 2003. Αυτό αντιστοιχεί σε ετήσιο

ρυθμό μείωσης 8,2%. Παρά τη μείωση αυτή, η παραγωγή γάλακτος επηρεάστηκε μόνο οριακά, μειώνοντας κατά περίπου 6,5% ή κατά 0,7% ετησίως. Στην πραγματικότητα, από το 2003 έως το 2006 η ετήσια παραγωγή γάλακτος αυξήθηκε, αλλά στη συνέχεια άρχισε να μειώνεται αργά και μειώθηκε στα ποσοστά του 2003-2004 κατά το 2011.

3.1.3 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο της αλιείας

Στον τομέα της απασχόλησης, η αλιεία, όπως και η γεωργία, υπήρξε ανέκαθεν κύρια δραστηριότητα και βασική πηγή εισοδήματος για τους κατοίκους πολλών παράκτιων περιοχών και ιδίως των νησιών. Είναι ιδιαίτερα σημαντική για την Εθνική Οικονομία, αν και συμβάλλει σε μικρό ποσοστό στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) της χώρας, καθώς υποκαθιστά εισαγωγές αλιευτικών προϊόντων, προσφέρει βασικές πρώτες ύλες στη μεταποιητική βιομηχανία και διατίθεται στην άμεση κατανάλωση, όπου καλύπτει σημαντικό μέρος από το έλλειμμα πρωτεϊνών υψηλής διαιτητικής αξίας που εμφανίζει η χώρα μας.

Η ελληνική αλιεία, όπως και άλλες μεσογειακές χώρες, υποστηρίζει μια πολύ μεγάλη βιοποικιλότητα ειδών (5,5 έως 7% της παγκόσμιας θαλάσσιας πανίδας, Relini 2003). Η αλιευτική παραγωγή της Ε.Ε. στα ύδατα της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας ανέρχεται (κατά βάρος) σε 10,5% του συνόλου της Ε.Ε. αλιείας (Eurostat 2013). Ενδιαφέρον όμως είναι ότι οι αλιευτικοί στόλοι των μεσογειακών χωρών χαρακτηρίζονται από σχετικά μεγάλο αριθμό σκαφών. Οι ελληνικές θάλασσες, που βρίσκονται σε μία από τις πιο ολιγοτροφικές περιοχές της Μεσογείου, υποστηρίζουν το μεγαλύτερο αλιευτικό στόλο μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. όσον αφορά τον αριθμό των σκαφών.

Η Ελλάδα ξεχωρίζει μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών χωρών όσον αφορά το εξαιρετικά μικρό μέγεθος των αλιευτικών επιχειρήσεων. Πολύ μικρές επιχειρήσεις (με 1 έως 9 εργαζόμενους) αντιπροσωπεύουν το 86% όλων των μη τραπεζικών επιχειρήσεων και το 27% του συνόλου της απασχόλησης στον τομέα αυτό (με μέσο όρο 2,3 εργαζομένων ανά εταιρεία). Επιπλέον, αυτοαπασχολούμενοι χωρίς εργαζόμενους αντιπροσωπεύουν περίπου το 25% της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα, σε σύγκριση με περίπου 10% στην Ε.Ε. Παρά την χαμηλή παραγωγή, ο ελληνικός

στόλος είναι ο μεγαλύτερος στην Ε.Ε., ο οποίος περιλαμβάνει 15.165 σκάφη κάτω των 24 μέτρων, διασκορπισμένα σε εκατοντάδες αποβάθρες στις ακτές και στα νησιά και 534 σκάφη μεσαίου μεγέθους, όπως μηχανότρατες και σκάφη γρι-γρι (Kavadas *et al.*, 2013). Οι ομοιότητες μεταξύ της ελληνικής αλιείας και της ευρύτερης οικονομίας, όσον αφορά τον μεγάλο αριθμό μονάδων μικρού μεγέθους παραγωγής και χαμηλής απόδοσης, είναι σαφείς.

Πίνακας 9 - Διαχρονική εξέλιξη βασικών μεγεθών στον κλάδο της αλιείας

Έτος	Αριθμός απασχολούμενων	Ποσότητα αλιευμάτων	Αξία αλιευμάτων
2004	14094	91135	291914
2005	13926	90446	314718
2006	13199	96695	343663
2007	13151	93639	335258
2008	12402	83820	298233
2009	12220	81821	292602
2010	12169	70089	289620
2011	10974	62847	259190
2012	10967	60725	225469
2013	10777	63638	233998
2014	10805	60319	229809
2015	10819	64236	207534

(Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2019)

3.2 Οι συνέπειες της κρίσης στο δευτερογενή τομέα

3.2.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο των ΜΜΕ

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις διαδραματίζουν έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην Ελληνική, μη χρηματοοικονομική, επιχειρηματική οικονομία (European Commission, 2018). Πιο αναλυτικά, η δραστηριότητά τους αντιπροσωπεύει το 63,6% της προστιθέμενης αξίας και το 85,2% της απασχόλησης στην Ελληνική αγορά, ξεπερνώντας τους αντίστοιχους Ευρωπαϊκούς μέσους όρους, οι οποίοι ανέρχονται σε 56,8% για την προστιθέμενη αξία και σε 66,4% για την απασχόληση. Οι πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της Ελληνικής οικονομίας, αντιπροσωπεύουν το 60% των συνολικών θέσεων εργασίας στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, όταν ο αντίστοιχος Ευρωπαϊκός μέσος όρος βρίσκεται στο 30%. Οι πολύ μικρές επιχειρήσεις παρουσίασαν ιδιαίτερη αυξημένη απόδοση κατά τη διετία 2015-2017, συμβάλλοντας, σε μεγάλο βαθμό, στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης σε αυτές κατά 18,2% και στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης στον ευρύτερο τομέα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων κατά 10,7% (European Commission, 2018). Περαιτέρω, προβλέπεται ότι η αύξηση της απασχόλησης στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, η οποία ξεκίνησε εντός του έτους 2015, θα εξακολουθήσει κατά την τριετία 2017-2019, με μία αναμενόμενη αύξηση της τάξης του 6% ετησίως. Πέραν της απασχόλησης, αναμένεται αύξηση και σε όρους προστιθέμενης αξίας, η οποία υπολογίζεται σε περίπου 8% ετησίως, για την περίοδο 2017-2019 (European Commission, 2018).

Σε κάθε περίπτωση, λόγω του υψηλού ποσοστού των πολύ μικρών επιχειρήσεων επί του συνόλου των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ελληνική αγορά, οι Ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις είναι μικρότερες σε μέγεθος σε σύγκριση με τις αντίστοιχες Ευρωπαϊκές, απασχολώντας περίπου 2,4 εργαζομένους, ενώ οι Ευρωπαϊκές μικρομεσαίες επιχειρήσεις απασχολούν περίπου 3,9 εργαζομένους (European Commission, 2018).

Οι πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζουν εκτιμήσεις του αριθμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα για το έτος 2017, του αριθμού των απασχολούμενων ατόμων και της προστιθέμενης αξίας.

Πίνακας 10 - Εκτιμήσεις του αριθμού των Ελληνικών ΜΜΕ (2017)

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ		ΕΕ – 28
	ΕΛΛΑΔΑ		
	Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό
Πολύ μικρές	807.666	97,3%	93,1%
Μικρές	19.662	2,4%	5,8%
Μεσαίες	2.349	0,3%	0,9%
Μικρομεσαίες	829.677	100,0%	99,8%
Μεγάλες	376	0,0%	0,2%
Σύνολο	830.053	100,00%	100,00%

(Πηγή: European Commission, 2018)

Πίνακας 11 - Εκτιμήσεις του αριθμού εργαζομένων στις Ελληνικές ΜΜΕ (2017)

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ		ΕΕ – 28
	ΕΛΛΑΔΑ		
	Αριθμός	Ποσοστό	Ποσοστό
Πολύ μικρές	1.337.320	57,1%	29,4%
Μικρές	402.493	17,2%	20,0%
Μεσαίες	256.483	11,0%	17,0%
Μικρομεσαίες	1.996.296	85,2%	66,4%
Μεγάλες	345.406	14,8%	33,6%
Σύνολο	2.341.702	100,00%	100,00%

(Πηγή: European Commission, 2018)

Πίνακας 12 - Εκτιμήσεις της προστιθέμενης αξίας των Ελληνικών ΜΜΕ (2017)

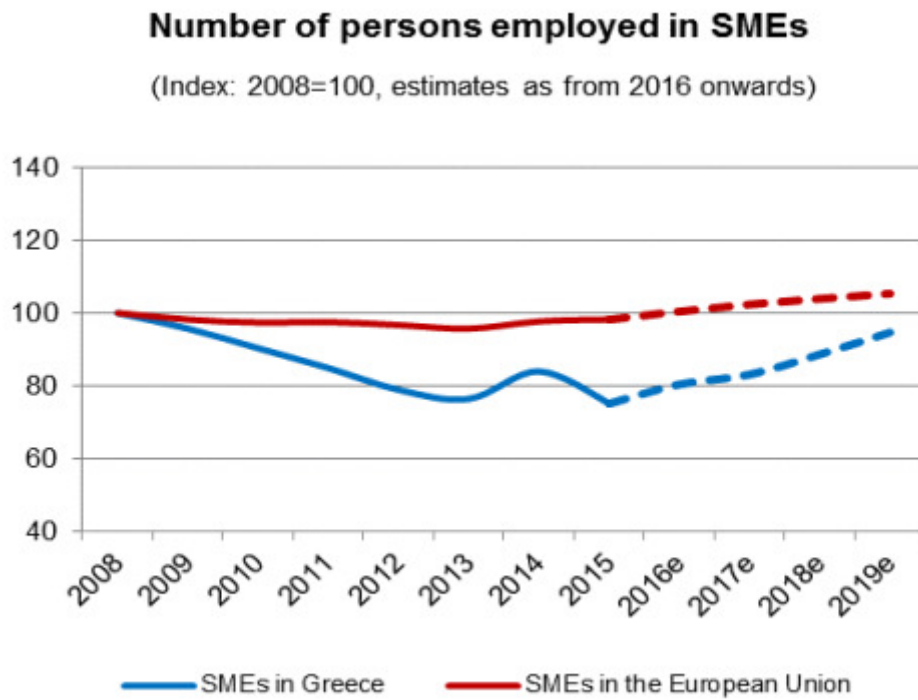
ΜΕΓΕΘΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ		
	ΕΛΛΑΔΑ		ΕΕ – 28
	Δις. Ευρώ	Ποσοστό	Ποσοστό
Πολύ μικρές	10,9	22,7%	20,7%
Μικρές	9,2	19,0%	17,8%
Μεσαίες	10,6	21,9%	18,3%
Μικρομεσαίες	30,6	63,6%	56,8%
Μεγάλες	17,5	36,4%	43,2%
Σύνολο	48,1	100,0%	100,0%

(Πηγή: European Commission, 2018)

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις στην Ελλάδα παρουσίασαν αμφιλεγόμενη ανάπτυξη κατά τα τελευταία έτη. Πιο αναλυτικά, η απασχόληση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις αυξήθηκε κατά 10,7% κατά τη διάρκεια της περιόδου 2015 – 2017. Παρ’ όλα αυτά, η εν λόγω ισχυρή αύξηση της απασχόλησης οφειλόταν εξ’ ολοκλήρου στην εξαιρετική απόδοση των πολύ μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες αύξησαν την απασχόλησή τους κατά 18,2% την ίδια περίοδο. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις μεγαλύτερων μεγεθών βίωσαν μία ελαφρά πτώση, παρουσιάζοντας απώλειες της απασχόλησης, της τάξης του 2,3% για τις μικρές επιχειρήσεις και της τάξης του 1,2% για τις μεσαίες επιχειρήσεις, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Αντίστοιχη ήταν και η εξέλιξη της προστιθέμενης αξίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Αναλυτικά, αυτή παρουσίασε πτώση της τάξης του 2,8% κατά τη διετία 2015 – 2016, την οποία ακολούθησε αύξηση της τάξης του 5,4% κατά την περίοδο 2016 – 2017, συμβάλλοντας σε μία συνολική αύξηση της τάξης του 2,5% κατά τη διάρκεια της συνολικής περιόδου 2015 – 2017 (European Commission, 2018).

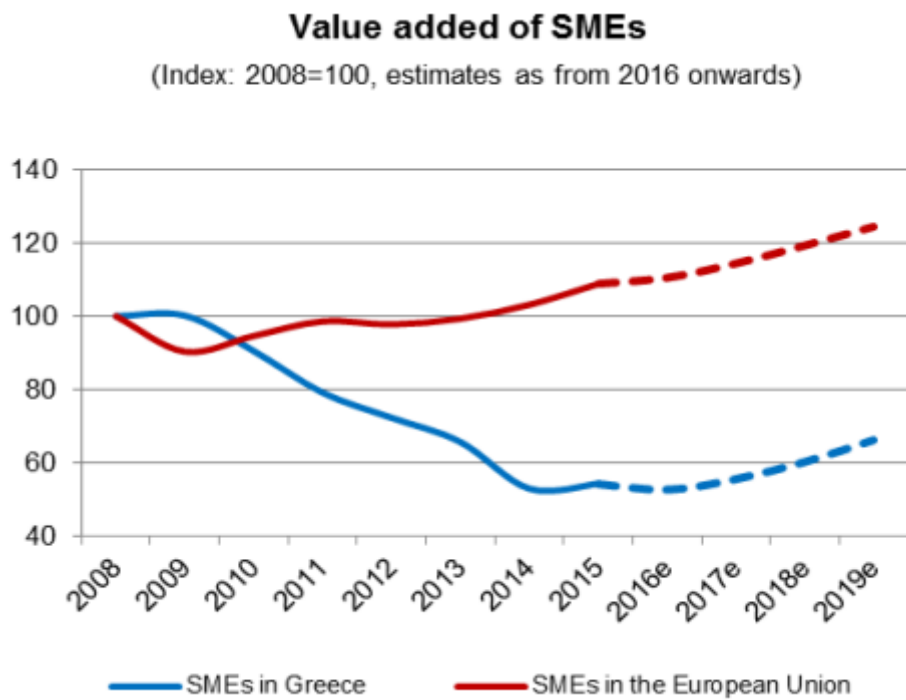
Τα σχήματα που ακολουθούν (Σχήμα 6 και Σχήμα 7) παρουσιάζουν διαγραμματικά τη διαχρονική εξέλιξη της απασχόλησης και της προστιθέμενης αξίας στην περίπτωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ελληνική αγορά.

Σχήμα 6 - Διαχρονική εξέλιξη αριθμού απασχολουμένων σε ΜΜΕ

(Πηγή: European Commission, 2018)

Σχήμα 7 - Διαχρονική εξέλιξη προστιθέμενης αξίας ΜΜΕ

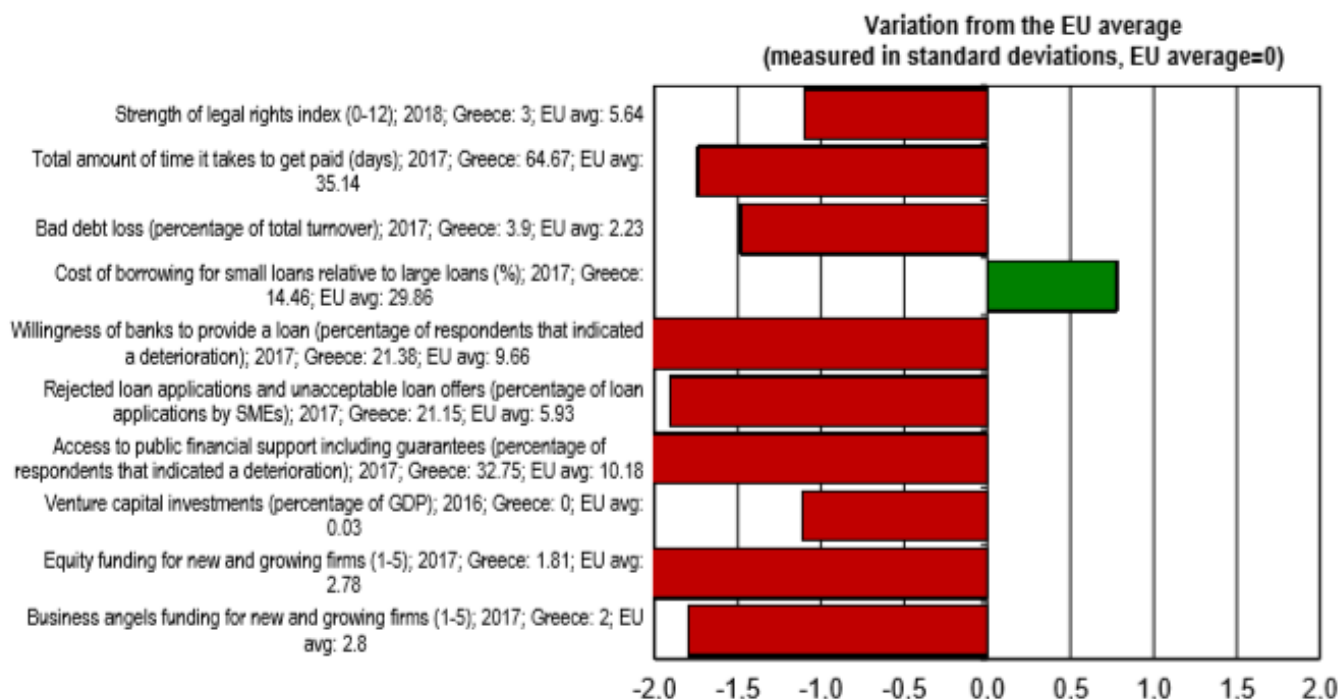
(Πηγή: European Commission, 2018)

Πέραν των επιπτώσεων της στον αριθμό των απασχολούμενων και στην προστιθέμενη αξία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελληνική οικονομία, επηρέασε και την πρόσβαση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε χρηματοδότηση. Συγκεκριμένα, η οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να κατατάσσεται χαμηλότερα του Ευρωπαϊκού μέσου όρου τόσο ως προς την πρόσβαση σε χρηματοδότηση συνολικά, όσο και ως προς την πλειοψηφία των σχετικών δεικτών. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, μεταξύ άλλων, (European Commission, 2018):

- Το 2017, ο συνολικός χρόνος που απαιτούνταν για την πληρωμή τιμολογίων ανερχόταν σε 64,67 ημέρες στην Ελλάδα, όταν ο αντίστοιχος Ευρωπαϊκός μέσο όρος ανερχόταν σε μόλις 35,14 ημέρες.
- Το 2017, η προθυμία των τραπεζών να παρέχουν δανεισμό περιορίστηκε στην Ελλάδα κατά 21,38%, ενώ στην Ευρώπη περιορίστηκε μόνο κατά 9,66%.
- Το 2017, ο δείκτης των αιτήσεων δανεισμού που απορρίφθηκαν ή δεν έγιναν δεκτές, ανερχόταν σε 21,15% για την Ελλάδα και σε 5,93% για την Ευρώπη.
- Το 2016, οι επενδύσεις σε επιχειρηματικά κεφάλαια, ως ποσοστό του ΑΕΠ, ανέρχονταν σε 0% για την Ελλάδα και σε 0,03% για την Ευρώπη.
- Το 2017, η χρηματοδότηση νέων και αναπτυσσόμενων επιχειρήσεων από επιχειρηματικούς αγέλους αξιολογήθηκε, σε κλίμακα από 1 έως 5, ως 2 για την Ελλάδα και ως 2,8 για την Ευρώπη.

Εξαιρέση αποτελεί ο δείκτης του κόστους δανεισμού για μικρά δάνεια, ως ποσοστό μεγάλων δανείων, ο οποίος το 2017 ανερχόταν σε 14,46% για την Ελλάδα και σε 29,86% για την Ευρώπη (European Commission, 2018). Το σχήμα που ακολουθεί παρουσιάζει την απόκλιση της Ελληνικής οικονομίας από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο, ως προς συγκεκριμένους δείκτες πρόσβασης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε χρηματοδότηση.

Εικόνα 1 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες πρόσβασης ΜΜΕ σε χρηματοδότηση

(Πηγή: European Commission, 2018)

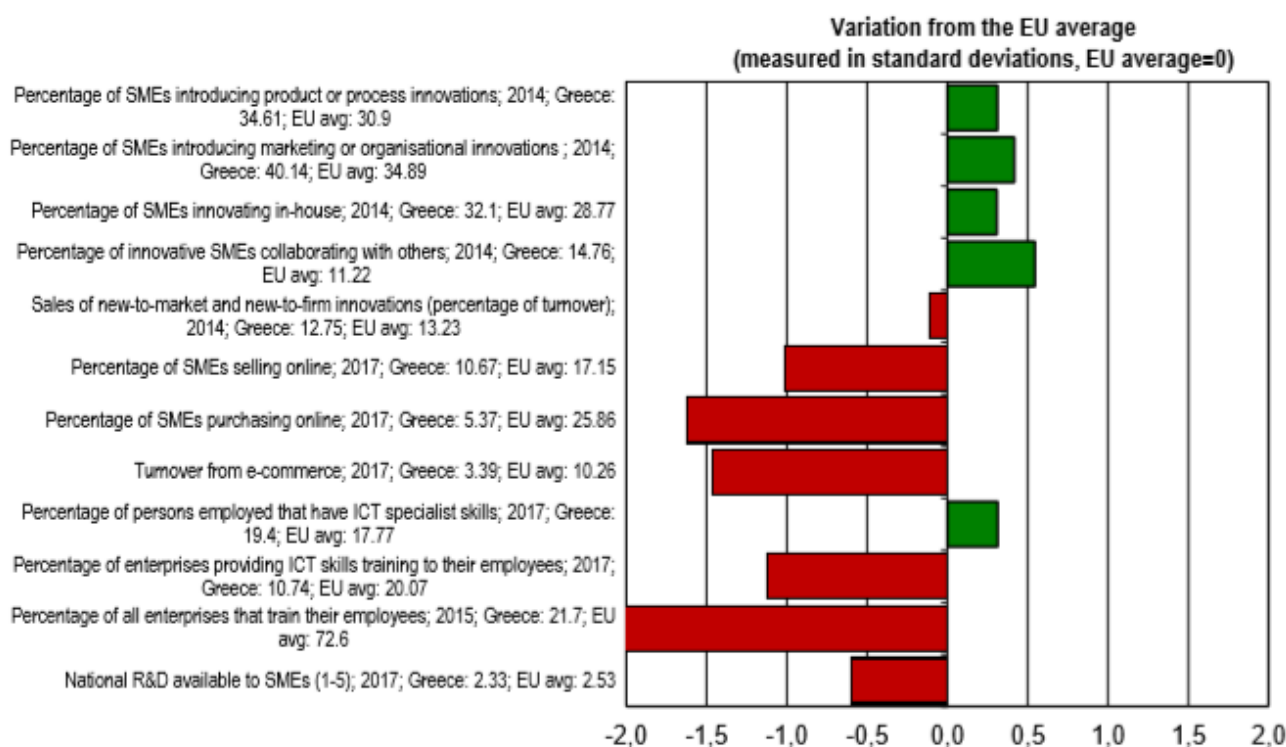
Παρατηρείται ότι απαιτούνταν περίπου 65 ημέρες για την αποπληρωμή των τιμολογίων μίας επιχείρησης, δηλαδή 29 ημέρες περισσότερο από τον αντίστοιχο Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Επιπλέον, ο δανεισμός των τραπεζών προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελούσε σημαντικό εμπόδιο, λόγω των υψηλών μέσων επιτοκίων των μικρών δανείων. Ακόμη, επικρατούσε έλλειψη διαθέσιμης χρηματοδότησης μέσω επιχειρηματικών αγγέλων, επιχειρηματικών κεφαλαίων και εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης. Παρ' όλα αυτά, οι τράπεζες κατέστησαν περισσότερο πρόθυμες να παρέχουν δανεισμό, σε σύγκριση με το 2015 και η πρόσβαση των επιχειρήσεων σε δημόσια χρηματοδοτική στήριξη βελτιώθηκε σημαντικά.

Όσον αφορά στις επιπτώσεις της κρίσης στην απόδοση των Ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε όρους ικανοτήτων και καινοτομίας, αυτές ήταν μάλλον αρνητικές. Οι Ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις παρουσίασαν μείωση της απόδοσής τους ως προς τις ικανότητες και την καινοτομία, παραμένοντας χαμηλότερα των αντίστοιχων Ευρωπαϊκών μέσων όρων, γεγονός που οφείλεται, εν μέρει, στο γεγονός ότι το ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που πραγματοποιούν ηλεκτρονικές αγορές είναι περιορισμένο, συγκεκριμένα το χαμηλότερο στην Ευρώπη και μειώθηκε

περαιτέρω. Αντίθετα, το ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που πραγματοποιούν ηλεκτρονικές πωλήσεις παρουσίασε αύξηση, αν και διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα συγκριτικά με τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις των λοιπών χωρών της Ευρώπης. Ο κύκλος εργασιών από το ηλεκτρονικό εμπόριο παρουσίασε, επίσης, πτώση, αντιπροσωπεύοντας το δεύτερο χαμηλότερο μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το 2017. Ως προς την εκπαίδευση, το ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που παρέχουν στους εργαζομένους τους εκπαίδευση επί της τεχνολογίας της πληροφορίας και της επικοινωνίας μειώθηκε από 14% κατά το έτος 2016 σε 10,7% κατά το έτος 2017, γεγονός που επηρέασε τις αντίστοιχες ικανότητες και δεξιότητες του εργατικού δυναμικού της Ελλάδος. Μείωση παρουσίασε και η γενικότερη εκπαίδευση στους εργαζομένους, σημειώνοντας πτώση της τάξης του 6,1% μεταξύ 2010 και 2015.

Το σχήμα που ακολουθεί παρουσιάζει την απόκλιση μεταξύ της απόδοσης της Ελληνικής οικονομίας και της μέσης απόδοσης της Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες που αξιολογούν τις ικανότητες και την καινοτομία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

Εικόνα 2 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες ικανοτήτων και καινοτομίας των ΜΜΕ

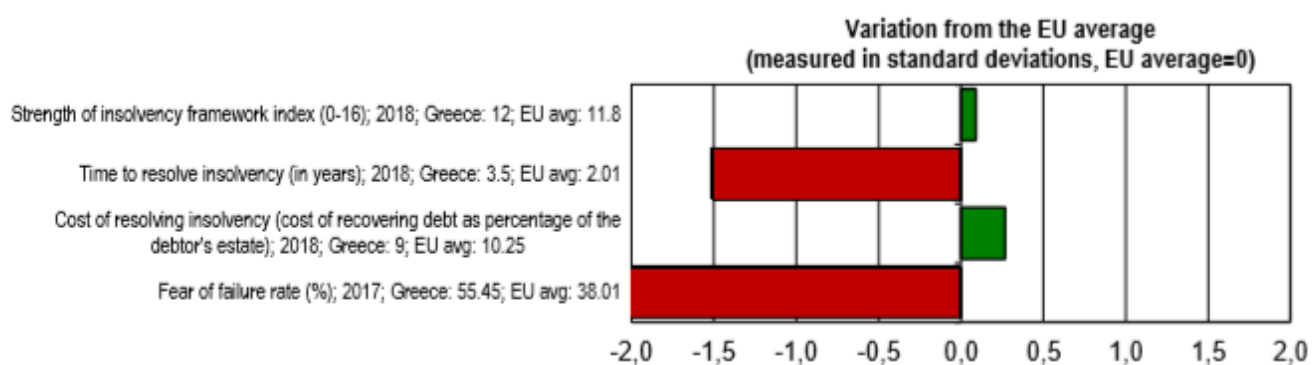
(Πηγή: European Commission, 2018)

Τέλος, αρνητική ήταν η απόδοση της Ελληνικής οικονομίας και στην περίπτωση δεικτών που μετρούν τη «δεύτερη ευκαιρία», δηλαδή τη διασφάλιση ότι έντιμοι επιχειρηματίες, οι οποίοι πτώχευσαν κατά τη διάρκεια της κρίσης, λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης, έχουν, σύντομα, τη δυνατότητα δεύτερης ευκαιρίας στον επιχειρηματικό κόσμο. Η βελτίωση που παρατηρήθηκε στους εν λόγω δείκτες ήταν μάλλον περιορισμένη, με αποτέλεσμα η απόδοση της Ελληνικής οικονομίας επί αυτών να περιλαμβάνεται μεταξύ των πλέον αδύναμων αποδόσεων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Συγκεκριμένα, ο χρόνος που απαιτείται για την αντιμετώπιση της χρεωκοπίας εξακολουθεί να είναι από τους μεγαλύτερους σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Από το 2015, παρατηρείται μία αρνητική τάση του δείκτη φόβου για πτώχευση. Η εν λόγω τάση αυξήθηκε περαιτέρω κατά το έτος 2017, με αποτέλεσμα ο αντίστοιχος δείκτης να λαμβάνει τη δεύτερη υψηλότερη τιμή στην Ευρώπη. Επιπλέον, η αφερεγγυότητα παραμένει ένα από τα κυριότερα προβλήματα των Ελληνικών επιχειρήσεων, ενώ εκτιμάται ότι περίπου 25% των Ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων αντιμετωπίζουν προβλήματα ιδιαίτερα υψηλού χρέους.

Το σχήμα που ακολουθεί παρουσιάζει την απόκλιση μεταξύ της απόδοσης της Ελληνικής οικονομίας και της μέση απόδοσης της Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς τους δείκτες δεύτερης ευκαιρίας.

Εικόνα 3 - Σύγκριση απόδοσης μεταξύ Ελληνικής και Ευρωπαϊκής οικονομίας ως προς δείκτες δεύτερης ευκαιρίας των ΜΜΕ

(Πηγή: European Commission, 2018)

3.3 Οι συνέπειες της κρίσης στον τριτογενή τομέα

3.3.1 Οι συνέπειες της κρίσης στον εμπορικό κλάδο

Προηγούμενες μελέτες που αφορούν τις επιπτώσεις φαινομένων όπως οι διεθνείς κρίσεις δεν καταλήγουν σε ένα κοινό αποτέλεσμα που μπορεί να έχει μια κρίση στο εμπόριο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένος αντίκτυπος στις εξαγωγές και τις εισαγωγές μιας χώρας. Οι Ma και Cheng (2003) και οι Abiad *et al.* (2011), υποστηρίζουν ότι οι επιπτώσεις μιας κρίσης στις εισαγωγές είναι αρνητικές. Αυτό εξηγούν, οφείλεται στο γεγονός πως η κρίση προκαλεί ύφεση στη μακροοικονομία που καθιστά την εγχώρια ζήτηση πτωτική, επηρεάζοντας αρνητικά την κατανάλωση των εισαγόμενων αγαθών από τους καταναλωτές. Επιπλέον, οι εισαγωγές μιας χώρας σε κρίση μειώνονται περαιτέρω λόγω πολιτικών προστατευτισμού, όπως για παράδειγμα η αύξηση των τιμών των εισαγόμενων εμπορευμάτων ώστε να τονωθεί η εγχώρια παραγωγή αγαθών. Ακόμα, η κρίση προκαλεί μεταβλητότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας και ουσιαστικά γίνεται πιο δαπανηρή η εισαγωγή αγαθών και υπηρεσιών στη χώρα που βρίσκεται σε κρίση από κάπου αλλού. Από την άλλη, η υποτίμηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας καθιστά την χώρα που βρίσκεται σε κρίση πιο ελκυστική για άλλες χώρες, αφού πλέον οι εισαγωγές από αυτή τη χώρα κοστίζουν φθηνότερα. Ως εκ τούτου, παρατηρείται αύξηση των εξαγωγών μιας χώρας σε κρίση καθώς αυτή η διαρθρωτική μεταβολή των εξαγωγικών προτύπων καθίσταται αναγκαία. Όμως, η Ελλάδα έχει οικονομία μικρούς μεγέθους, βάσει του Α.Ε.Π. της, συγκριτικά με τις περισσότερες χώρες της Ευρωζώνης και η δυσχερής κατάστασή της δεν μπορεί να επηρεάσει σημαντικά την συναλλαγματική ισοτιμία του κοινού νομίσματος. Επιπλέον, την στιγμή που η Ελλάδα βρισκόταν σε κρίση το νόμισμα του ευρώ είχε γίνει ισχυρότερο, καθώς η κρίση, που είχε επηρεάσει βαρύτατα τις Η.Π.Α., οδήγησε το δολάριο σε σημαντική πτώση. Οπότε, η Ελληνική αγορά, έχοντας ισχυρό νόμισμα που δεν ευνοεί τις εξαγωγές, αναγκάστηκε να μειώσει τις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών ώστε αυτά να προωθηθούν στο εξωτερικό.

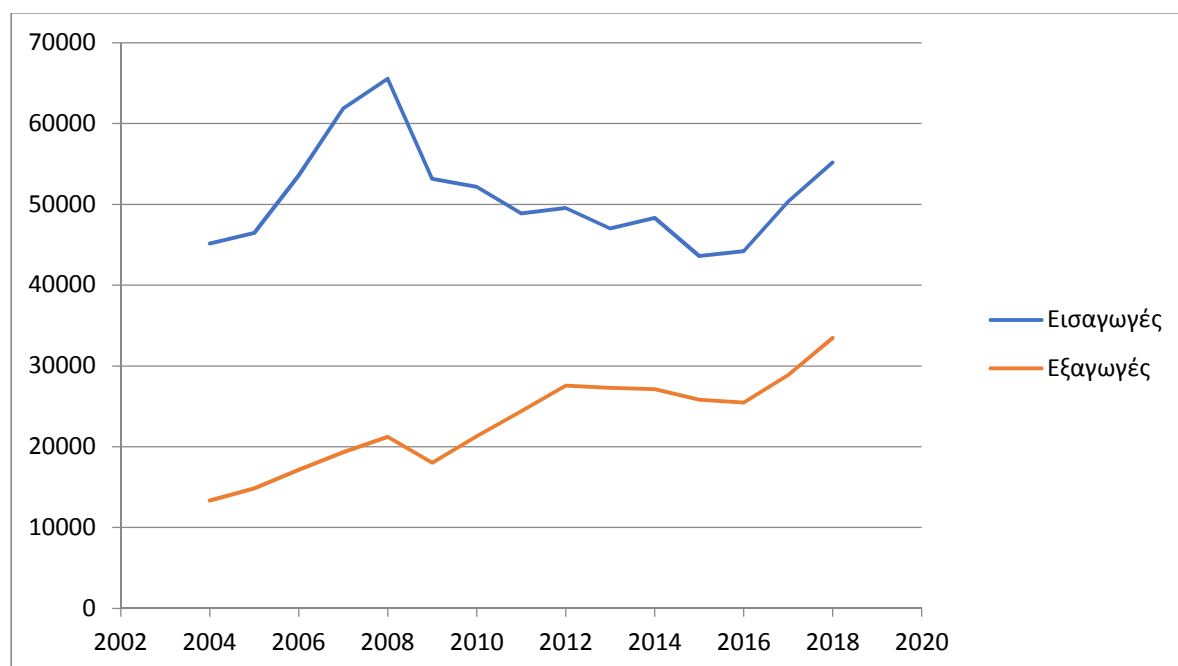
Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα πρέπει οι Ελληνικές εισαγωγές να έχουν μειωθεί από το 2009, το έτος δηλαδή, που ξεκίνησε η ελληνική κρίση. Επίσης, κάποιος θα μπορούσαν να πουν πως παρόμοια πτώση έπρεπε να παρατηρηθεί και στον τομέα των εξαγωγών. Ωστόσο, τα στοιχεία του Σχήματος 8, παρακάτω, δείχνουν ότι οι εξαγωγές

λειτούργησαν ως επίλυση στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την κρίση, ως μια ευκαιρία για εισροή χρημάτων από το διεθνές εμπόριο. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκαν σταδιακά περίπου κατά 50% έως το 2013. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη γνώμη ότι το ακριβό ευρώ αποτελεί εμπόδιο στις εξαγωγές και την επέκταση σε νέες αγορές. Βεβαίως, η δήλωση αυτή δεν είναι απολύτως αναληθής καθώς οι Έλληνες που ασχολούνται με το εμπόριο αναγκάστηκαν να πουλήσουν σε χαμηλότερες τιμές, όπως σημειώθηκε προηγουμένως. Όσον αφορά τις εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών στην Ελλάδα, αυτές μειώθηκαν σημαντικά όπως ήταν αναμενόμενο.

Παρά τα διάφορα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι επιχειρήσεις, λόγω της οικονομικής κρίσης, όπως τα τεράστια προβλήματα ρευστότητας και η υψηλή φορολογία, οι εξαγωγές κατάφεραν να αυξηθούν σημαντικά, αν και η αύξηση αυτή δεν αντιστοιχούσε πλήρως με την ανάλογη αύξηση των εσόδων, λόγω των μειωμένων τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών.

Το παρακάτω Διάγραμμα παρέχει πληροφορίες για το ισοζύγιο εισαγωγών και εξαγωγών (σε εκατομμύρια €) της Ελλάδας για την περίοδο 2004 - 2018.

Σχήμα 8 - Ισοζύγιο εισαγωγών και εξαγωγών της Ελλάδας (2004-2018)

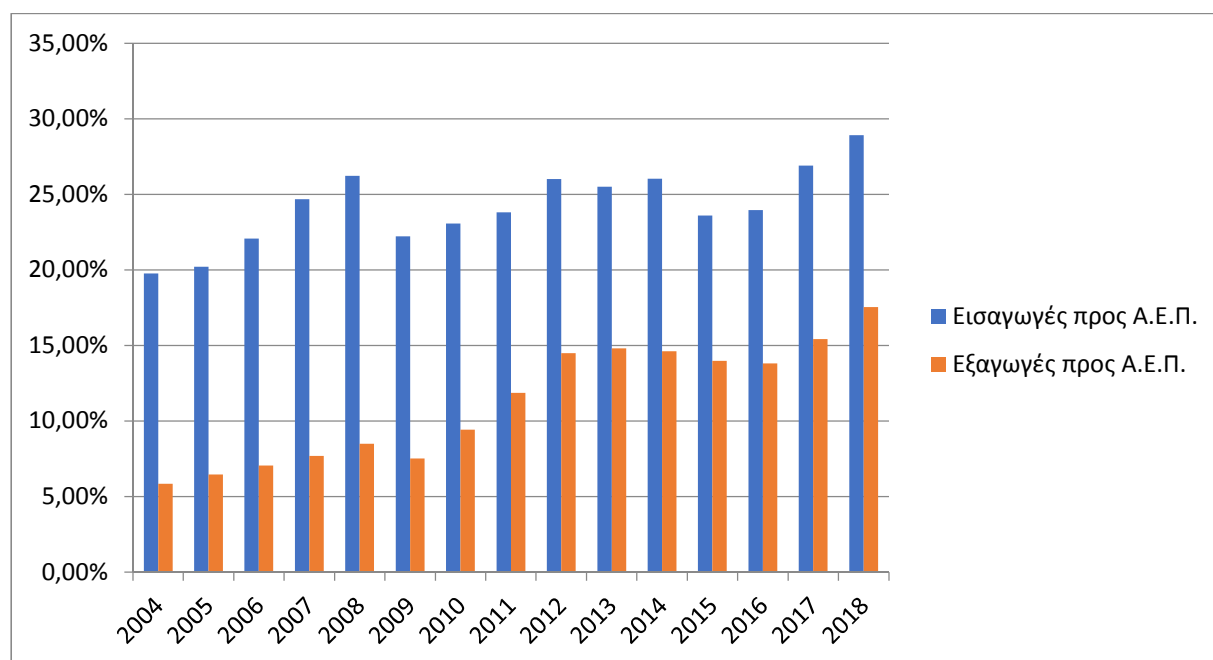
(Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2019)

Από την άλλη πλευρά, οι εισαγωγές παρουσιάζουν ορισμένες διακυμάνσεις. Το 2009, παρατηρείται απότομη μείωση, η οποία συνεχίστηκε σε ηπιότερο βαθμό τα έτη 2010 και 2011. Το 2012 η αξία των εισαγωγών διατήρησε τον όγκο της προηγούμενης χρονιάς, αλλά πάλι, το 2013 σημείωσε περεταίρω μείωση, σε βαθμό περίπου 30% σε σχέση με το ύψος των εισαγωγών το 2008 πριν την κρίση. Ένας λόγος της πτώση του ελληνικού εμπορίου εισαγωγών προκλήθηκε από την απροσδόκητη άνοδο των τιμών εισαγωγής λόγω του αποπληθωρισμού. Το θετικό αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι ότι αυτά τα προϊόντα αντικαθίστανται από τοπικά προϊόντα που ενισχύουν την εγχώρια παραγωγή. Αυτό, καθίσταται και ως ο απώτερος στόχος της οικονομικής πολιτικής που υποστηρίζει τον εμπορικό ανταγωνισμό των εγχώριων επιχειρήσεων. Από την άλλη πλευρά, οι αυξομειώσεις που παρατηρούνται στο ισοζύγιο των εισαγωγών υποδεικνύουν πιθανώς την προσπάθεια της Ελληνικής οικονομίας να επανέλθει στους ρυθμούς προ κρίσης.

Το 2013 η συμβολή των ελληνικών εξαγωγών στο εθνικό Α.Ε.Π. ήταν περίπου 15% σχεδόν διπλάσια από αυτή του 2009. Αυτή η αύξηση των εξαγωγών ως προς το Α.Ε.Π. της χώρας φαίνεται στο Σχήμα 9 πως διατηρείται και τις επόμενες χρονιές. Στο ίδιο Διάγραμμα παρατηρείται επίσης, πως η μείωση των εισαγωγών ως προς το Α.Ε.Π. είναι πολύ ηπιότερη συγκριτικά με τον όγκο των εξαγωγών σε απόλυτα νούμερα. Αυτό επιβεβαιώνει πως η Ελλάδα στηρίζεται σημαντικά σε αγαθά και υπηρεσίες άλλων χωρών καθώς και στο γεγονός πως η εγχώρια παραγωγικότητα είναι σε χαμηλά επίπεδα. Η δήλωση αυτή μπορεί να στηριχτεί επιπλέον από το γεγονός πως η Ελλάδα παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερο όγκο εισαγωγών απ' ότι εξαγωγών.

Εν κατακλείδι, η κρίση ήταν μια ευκαιρία για την Ελλάδα να εξάγει λιγότερο ακριβό προϊόν, να υποκαταστήσει τα προϊόντα εισαγωγής με εγχώρια προϊόντα και να βελτιώσει το διεθνές της εμπόριο.

Σχήμα 9 - Εισαγωγές και εξαγωγές ως % του ΑΕΠ (2004 - 2018)

(Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2019)

Τα ευρήματα του Pastelakos (2014) δείχνουν ότι οι εξαγωγές των επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά τους και με τον αντίκτυπο διαφόρων τύπων εμπορικών παραγόντων στην εξαγωγική δραστηριότητα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως ο εξαγωγικός προορισμός είναι ένας στατιστικά σημαντικός παράγοντας που δικαιολογεί τον όγκο των εξαγωγών των επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Επιπλέον, το μέγεθος της επιχείρησης αποτελεί επίσης στατιστικά σημαντικό δείκτη των εξαγωγών. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις με μικρότερο αριθμό εργαζομένων είχαν λιγότερες πιθανότητες να εμφανίσουν αυξημένες ή σταθερές εξαγωγές κατά τη διάρκεια της κρίσης και όχι μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ακόμα, διαπίστωσε ότι η ηλικία της επιχείρησης αποτελεί σημαντική επεξηγηματική μεταβλητή των εξαγωγών. Όσον αφορά τους εξεταζόμενους παράγοντες του εμπορίου, διαπιστώθηκε ότι τρεις παράγοντες είναι στατιστικά σημαντικοί: η φορολογία, η συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ και η εξωτερική ζήτηση.

3.3.2 Οι συνέπειες της κρίσης στον κλάδο των τροφίμων

Σύμφωνα με έρευνα της Τράπεζας της Ελλάδος (Voumvaki *et al.*, 2018), η Ελληνική βιομηχανία τροφίμων και ποτών αποδείχθηκε ιδιαίτερα ανθεκτική κατά τη διάρκεια

της κρίσης. Με σταθερό κύκλο εργασιών περίπου 15 δισ. ευρώ, η συνεισφορά της βιομηχανίας στις συνολικές πωλήσεις του επιχειρηματικού τομέα αυξήθηκε στο 7% του Α.Ε.Π. το 2017 από 5% που ήταν το 2008. Ο σημαντικότερος παράγοντας στον οποίο οφείλεται αυτή η αύξηση ήταν οι εξαγωγές, οι οποίες σημείωσαν αύξηση 45% κατά την περίοδο της κρίσης και ισορρόπησαν ελαφρώς την επίδραση της μειωμένης εγχώριας κατανάλωσης. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι άλλοι Έλληνες εξαγωγείς τροφίμων κατάφεραν να διατηρήσουν σταθερά τα μερίδια αγοράς τους (0,36%), γεγονός που δείχνει ότι η ελληνική διατροφή είναι εγγενώς ανταγωνιστική στη διεθνή αγορά.

Το πιο σημαντικό ελληνικό προϊόν εξαγωγής που αφορά τον εμπορικό κλάδο των τροφίμων είναι τα φρούτα και τα λαχανικά, τα οποία καλύπτουν σχεδόν το 40% των συνολικών εξαχθέντων τροφίμων. Ωστόσο, η μεγάλη αύξηση των εξαγωγών κατά την τελευταία δεκαετία επιτεύχθηκε από τα γαλακτοκομικά προϊόντα, τα οποία αντιπροσωπεύουν το 12% των εξαγωγών τροφίμων τα τελευταία δύο χρόνια έναντι του 8% της περιόδου προ κρίσης καθώς και το ελαιόλαδο, το οποίο αντιπροσωπεύει το 10% των εξαγωγών τροφίμων τα τελευταία δύο χρόνια, έναντι του 8% προ της κρίσης.

Όσον αφορά στις χώρες προορισμού, η Δυτική Ευρώπη κατέχει ηγετική θέση απορροφώντας 60 τοις εκατό των ελληνικών εξαγωγών τροφίμων, από τις οποίες τα 3/4 προορίζονται για την Ιταλία, τη Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ειδικότερα, η Ιταλία εισάγει κυρίως ελληνικό ελαιόλαδο (32% των ελληνικών εξαγωγών τροφίμων στη χώρα), η Γερμανία εισάγει κυρίως οπωροκηπευτικά (44% των ελληνικών εξαγωγών τροφίμων στη χώρα) και το Ηνωμένο Βασίλειο εισάγει κυρίως οπωροκηπευτικά και γαλακτοκομικά προϊόντα (42% και 29%, αντίστοιχα, των ελληνικών εξαγωγών τροφίμων στη χώρα).

Παρά την αύξηση των εξαγωγών τροφίμων κατά τη διάρκεια της κρίσης, το μερίδιο αγοράς στην Ελλάδα μειώθηκε οριακά τόσο στην Ευρώπη (στο 1% το 2017 έναντι 1,2% το 2009) όσο και παγκοσμίως (κατά 16% έως 0,5% το 2017 έναντι 0,6% το 2009). Η μεγαλύτερη απώλεια του μεριδίου αγοράς καταγράφηκε στα οπωροκηπευτικά, με την Ελλάδα να αντιπροσωπεύει μόλις το 1% των παγκόσμιων εξαγωγών το 2017 έναντι 1,4% το 2009. Συγκεκριμένα, ο διεθνής ανταγωνισμός είναι έντονος στα φρούτα, όπου η Ελλάδα παρουσιάζει σχετικά υψηλά μερίδια αγοράς (π.χ.

πορτοκάλια, όσπρια / βερίκοκα, σταφύλια και πεπόνια), καθώς βρίσκεται υπό την πίεση ορισμένων αναδυόμενων χωρών της Λατινικής Αμερικής και της Νότιας Αφρικής. Ωστόσο, ορισμένα προϊόντα διακρίθηκαν για την αύξηση των μετοχών της διεθνούς αγοράς κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Το ελληνικό ελαιόλαδο κάλυψε το 7,9 τοις εκατό της παγκόσμιας αγοράς το 2017 έναντι 7 τοις εκατό το 2009. Το ελαιόλαδο είναι ένα από τα προϊόντα που προσανατολίζονται περισσότερο στις εξαγωγές, με το 88% του τομέα να δραστηριοποιείται στις εξαγωγές και εξάγει το 57% των προϊόντων στο εξωτερικό, υποστηρίζοντας έτσι τις πωλήσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης (77% του τμήματος αύξησαν τις πωλήσεις τους). Ένα αξιοσημείωτο γεγονός είναι ότι περίπου το 1/3 των προμηθειών είναι από παραγωγή που παράγεται από τις ίδιες τις ελαιουργικές επιχειρήσεις. Το περιθώριο λειτουργικού κέρδους (EBITDA) των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (MME) του τομέα είναι εξαιρετικά υψηλό (12,5% έναντι 8,3% για τις ευρωπαϊκές MME τροφίμων), ενώ το 84% του τομέα επιτυγχάνει υψηλότερα περιθώρια στο εξωτερικό σε σύγκριση με την εγχώρια αγορά. Σύμφωνα με τις επιχειρήσεις του κλάδου, η υγιής κερδοφορία αντικατοπτρίζει την υψηλή ανταγωνιστικότητα τόσο του προϊόντος όσο και του δικτύου διανομής. Ταυτόχρονα, τα θετικά αποτελέσματα εκμετάλλευσης διατηρούν τη μόχλευση σε χαμηλά επίπεδα, ενώ ο δείκτης χρέους προς ίδια κεφάλαια ανέρχεται σε 0,9 έναντι 1,5 κατά μέσο όρο για άλλες MME τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ε.Ε. Το μόνο μελανό σημείο είναι ο χαμηλός κύκλος εργασιών (δηλαδή η ικανότητα του απασχολούμενου κεφαλαίου να παράγει πωλήσεις). Σε μεγάλο βαθμό, αυτό αντικατοπτρίζει: (i) την αδυναμία δημιουργίας υψηλής προστιθέμενης αξίας από το προϊόν (λόγω του υψηλού ποσοστού των πωλήσεων σε χύμα μορφή) και (ii) το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων (λόγω της προτίμησης των παραγωγών να επιδιώκουν την ανάπτυξη σε μια ανεξάρτητη βάση και την αρνητική αντίληψη των συσπειρώσεων). Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η χαμένη προστιθέμενη αξία από τις εξαγωγές χύμα ελαιολάδου (κυρίως στην Ιταλία) είναι περίπου 150 εκατομμύρια ευρώ σε ετήσια βάση.

Ο τομέας του κρασιού περιλαμβάνει το υψηλότερο ποσοστό δυναμικών MME που συνδυάζει τον εξαγωγικό προσανατολισμό και το branding (70% των MME με κρασιά έναντι 30% για τις MME για τα τρόφιμα). Το 76% του κλάδου ενισχύθηκε στις πωλήσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης (έναντι 50% από άλλες MME για τα τρόφιμα), απολαμβάνοντας ένα υψηλό περιθώριο EBITDA (17,4% έναντι 5% για τις

MME τροφίμων). Αυτή η καλή απόδοση φαίνεται να είναι αποτέλεσμα βέλτιστων πρακτικών που επικεντρώνονται στην ποιότητα, στη στρατηγική στόχευση σε αναπτυγμένες αγορές της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ και στην προώθηση επώνυμων προϊόντων. Όπως και με το ελαιόλαδο, το αρνητικό του κλάδου είναι ο εξαιρετικά χαμηλός κύκλος εργασιών τους (σχεδόν το 1/5 του ευρωπαϊκού μέσου όρου). Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις του τομέα αυτού αναγνωρίζουν ότι το μικρό τους μέγεθος είναι το κύριο πρόβλημα. Υπό το πρίσμα αυτό, ο τομέας φαίνεται να είναι ώριμος από στρατηγική άποψη για την επόμενη ημέρα, αναγνωρίζοντας την ανάγκη για επενδύσεις και δηλώνοντας την προθυμία να επιτύχει τις αναγκαίες εταιρικές σχέσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε οικονομίες κλίμακας.

Αντίθετα, ο εξαγωγικός προσανατολισμός των γαλακτοκομικών επιχειρήσεων παραμένει κοντά στον μέσο όρο του συνολικού κλάδου τροφίμων. Η μελλοντική τάση είναι ανοδική, δεδομένου ότι το 55% του τομέα αύξησε τον εξαγωγικό προσανατολισμό του κατά τη διάρκεια της κρίσης και επιπλέον, το 80 τοις εκατό του κλάδου ισχυρίζεται ότι η εξαγωγική δραστηριότητα αποτελεί στρατηγική προτεραιότητα για το μέλλον. Συγκεκριμένα, το ελληνικό γιαούρτι παρείχε το 6,7 τοις εκατό της παγκόσμιας αγοράς το 2017 έναντι 3% το 2009, ενώ η φέτα οδήγησε το ελληνικό μερίδιο σε ειδικούς τύπους τυριών στο 2,7% το 2017 έναντι 1,9% το 2009.

Επίσης, θετικές εξαιρέσεις για τα οπωροκηπευτικά που κατάφεραν να αυξήσουν το μερίδιο αγοράς τους είναι οι ελιές (26% το 2017 έναντι 19% το 2009), τα φιστίκια (2% το 2017 έναντι 1% το 2009), τα μήλα (0,4% το 2017 έναντι 0,3% το 2009) και οι χυμοί (0,3% το 2017 έναντι 0,2% το 2009).

Η ανθεκτικότητα του τομέα κατά την περίοδο της κρίσης, αντανακλάται στην απόδοση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, με τις πωλήσεις να μειώνονται μόλις κατά 2% από το 2008 έως το 2017 (-1% στα τρόφιμα και -9% στα ποτά). Ωστόσο, παρόλο που ο τομέας κατάφερε να αυξήσει τον κύκλο εργασιών του (0,82 το 2017 έναντι 0,72 το 2008), η κρίση φαίνεται ότι είχε κόστος από πλευράς κερδοφορίας, με τα κέρδη των επιχειρήσεων (EBITDA) να μειώνονται κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες στο 6,6% το 2017. Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που επέζησαν από την κρίση κατόρθωσαν να αυξήσουν τις πωλήσεις τους κατά περίπου 10% την τελευταία δεκαετία. Όμως, ίδιο διάστημα, μικρομεσαίες επιχειρήσεις που κάλυπταν το 1/3 των

πωλήσεων του 2008 κήρυξαν πτώχευση, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του μεριδίου στις συνολικές πωλήσεις του τομέα εμπορίου τροφίμων σε 32% το 2017 έναντι 41% το 2008. Οι ΜΜΕ εμπορίας τροφίμων δυσκολεύτηκαν κατά την περίοδο της κρίσης εν μέρει λόγω της εποχικότητας της παραγωγής που δεν μετριάστηκε με τη χρήση της τεχνολογίας και δεύτερον, από τη χαμηλή κερδοφορία (περιθώριο EBITDA 5% έναντι 8,3% του μέσου όρου της Ε.Ε.).

Ως εκ τούτου, λόγω της επιτυχούς προσπάθειας των ΜΜΕ για τα τρόφιμα να αυξήσουν την εξωστρέφεια εν μέσω κρίσης (οι εξαγωγές αυξήθηκαν 0,3 δισ. Ευρώ την τελευταία δεκαετία), είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή για την ανάπτυξη υγιεινών δομών και καλά σχεδιασμένων στρατηγικών ώστε να αξιοποιηθεί πλήρως το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των ελληνικών προϊόντων διατροφής. Η ανάκαμψη του μεριδίου των ελληνικών ΜΜΕ τροφίμων στην παγκόσμια αγορά θα μπορούσε να αυξηθεί στα ελληνικά εξαγωγές κατά 0,5 δισ. ευρώ ετησίως.

3.4 Συνέπειες της κρίσης στην κοινωνία και την υγεία

3.4.1 Οι επιπτώσεις της κρίσης στην υγεία

Η οικονομική κρίση επηρέασε με διάφορους τρόπους την υγεία των Ελλήνων πολιτών, τόσο σε επίπεδο πνευματικής υγείας, όσο και σε επίπεδο αυτοκτονιών και επιδημιών.

Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε επιδείνωση της πνευματικής υγείας των πολιτών, κυρίως λόγω των αυξημένων ποσοστών ανεργίας, ενώ παράλληλα η χρηματοδότηση υπέρ της πνευματικής υγείας περιορίστηκε μετά το 2010. Από το 2007 έως το 2009, αυξήθηκαν τα ποσοστά περιστατικών βίας και καταγράφηκαν σχεδόν διπλάσια ποσοστά ανθρωποκτονιών και κλοπών. Επιπλέον, εντοπίστηκε σύνδεση μεταξύ της οικονομικής κρίσης και των κρουσμάτων κατάθλιψης, καθώς το 2011 ήταν 2,6 φορές περισσότερο πιθανό για τους Έλληνες πολίτες να βιώσουν κατάθλιψη, συγκριτικά με την αντίστοιχη πιθανότητα κατά το 2008 (Koutsogeorgou and Simou, 2014). Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ κατάθλιψης και οικονομικής κρίσης, οι συνθήκες φτώχειας μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση της πνευματικής υγείας, όμως πολίτες που

πάσχουν από ψυχικές ασθένειες μπορούν να εξαναγκαστούν σε συνθήκες φτώχειας, λόγω της πνευματικής τους κατάστασης.

Όσον αφορά στις αυτοκτονίες στην Ελλάδα, ο αριθμός τους αυξήθηκε κατά 17%, μεταξύ του χρονικού διαστήματος 2007 – 2009, με μη επίσημα δεδομένα να αναφέρουν αύξηση της τάξης του 25% κατά τη διάρκεια της διετίας 2009 – 2010 (Koutsogeorgou and Simou, 2014).

Τέλος, σε επίπεδο επιδημιών, ο αριθμός των πολιτών που έχουν μολυνθεί από τον ιό HIV εξακολούθησε να αυξάνεται συνεχώς, κυρίως λόγω του αυξημένου αριθμού των χρηστών ενέσιμων ναρκωτικών ουσιών. Λόγω διακοπών και μη ορθής λειτουργίας των αντίστοιχων προληπτικών προγραμμάτων και μη ικανοποιητικής παροχής των σχετικών υπηρεσιών, οι περιπτώσεις χρηστών ενέσιμων ναρκωτικών ουσιών που μολύνθηκαν από τον ιό HIV αυξήθηκαν από 10 -15 κατά το διάστημα 2007 – 2010, σε 256 κατά το έτος 2011 και σε 314 κατά τους οκτώ πρώτους μήνες του έτους 2012 (Koutsogeorgou and Simou, 2014). Κατά τη διάρκεια της περιόδου 2009 – 2011, η Ελλάδα βίωσε εντυπωσιακά υψηλά ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας λόγω διαφόρων επιδημιών μεγάλης κλίμακας. Σε κάθε περίπτωση, οι επιπτώσεις της Ελληνικής οικονομικής κρίσης στις επιδημικές ασθένειες δεν είναι εύκολο να ποσοτικοποιηθούν, παρ' όλα αυτά, πιστεύεται ότι οι κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες οδήγησαν στην επιδείνωση της δημόσιας υγείας, η οποία με τη σειρά της συνέβαλλε στην περαιτέρω άνθηση των επιδημιών (Koutsogeorgou and Simou, 2014).

3.4.2 Οι επιπτώσεις της κρίσης στην κοινωνία

Μετά το 2010 όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις υποχρεώθηκαν από τους διεθνείς πιστωτές-δανειστές να ακολουθήσουν μια πολύ αυστηρή οικονομική και δημοσιονομική πολιτική. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι μετά από πολλά χρόνια συνεχιζόμενης ύφεσης, η Ελλάδα πέτυχε να κάνει μία από τις μεγαλύτερες δημοσιονομικές προσαρμογές στον κόσμο, ενώ η δημοσιονομική εξυγίανση ήταν τεράστια (Weisbrot *et al.*, 2015). Περισσότερο να πούμε ότι η δημοσιονομική προσαρμογή ήταν ανομοιογενής και το δημόσιο χρέος εξακολουθεί να είναι οξύ (OECD, 2016). Η Τρόικα επικεντρώθηκε κυρίως στη μακροοικονομία, όπως το χρέος και απέφυγε την εξέταση των βασικών κοινωνικών παραγόντων, όπως η υγεία, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Στην πραγματικότητα, οι συνέπειες των αντιμέτρων ήταν

καταστροφικές για την πραγματική οικονομία και για την πραγματική ζωή. Το κοινωνικό κόστος των αντιμέτρων ήταν σοβαρό, ιδιαίτερα όσον αφορά στην ευημερία. Πολλοί άνθρωποι δεν μπορούν να αγοράσουν ούτε ψωμί ή γάλα. Άλλοι αναζητούν τρόφιμα σε κάδους απορριμμάτων και υπάρχουν πολλοί ζητιάνοι και άστεγοι στους δρόμους. Η ύφεση ενίσχυσε την κατάθλιψη.

Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολλοί δημόσιοι και ιδιωτικοί οργανισμοί, τόσο τοπικοί όσο και εθνικοί (π.χ. Κέντρο Υποδοχής Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων, ΜΚΟ Κλίμακα, ΜΚΟ Πράξη, ΜΚΟ Έμφαση, Ευρωπαϊκό Ταμείο Προσφύγων, Υπουργείο Εργασίας, Εκκλησία της Ελλάδος), που παρέχουν καθημερινά ή τακτικά γεύματα σε φτωχούς και καταφύγιο, δεν μπορούν να λύσουν το ευρύτερο οικονομικό πρόβλημα της χώρας (Stamatis, 2012). Στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας υπάρχουν τουλάχιστον 25 οργανισμοί, οι οποίοι υλοποιούν συνολικά 77 έργα κατά της φτώχειας και της έλλειψης στέγης (Arapoglou and Gounis, 2015). Η κατάρρευση του εργατικού εισοδήματος και των συντάξεων, ο αυξημένος κίνδυνος ανεργίας και η αβεβαιότητα για το μέλλον έχουν μειώσει σημαντικά την ικανοποίηση από τη ζωή (OECD, 2016). Επίσης, η μακρά ύφεση επηρέασε τη φυσική και ψυχική υγεία του ελληνικού λαού καθώς και την πρόσβασή του στις υπηρεσίες δημόσιας υγείας (Kentikelenis *et al.*, 2014). Επιπλέον, η καθημερινή ζωή έγινε σκληρή για την πλειοψηφία των ανθρώπων και σημαντικοί κοινωνικοί παράγοντες, όπως η φτώχεια και η εισοδηματική ανισότητα, επιδεινώθηκαν σοβαρά (OECD, 2016). Ειδικά, μετά το τρίτο Μνημόνιο του 2015, οι επιπτώσεις ήταν καταστροφικές για την οικονομία της Ελλάδας. Για παράδειγμα, το κόστος των αγαθών αυξήθηκε για μια ακόμη φορά καθώς ο ΦΠΑ αυξήθηκε σε όλα (π.χ. τρόφιμα, ξενοδοχεία, βιβλία και φαρμακευτικά προϊόντα) (Varoufakis, 2017). Ως εκ τούτου, η Ελλάδα είχε την 8η ακριβότερη βενζίνη στον κόσμο στις 25 Σεπτεμβρίου 2017 (1,79 δολάρια ΗΠΑ / λίτρο) μετά από τη Νορβηγία, το Χονγκ Κονγκ, την Ισλανδία, τις Κάτω Χώρες, το Μονακό, τη Δανία και την Ιταλία.

Όσον αφορά στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, τα άτομα που κινδυνεύουν ανέρχονται στο 35,6% του πληθυσμού το 2016 (Πίνακας 13).

Πίνακας 13: Άτομα που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Ποσοστό (%)	28.1	27.6	27.7	31,0	34.6	35.7	36,0	35.7	35.6
-------------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

(Eurostat, 2019)

Σύμφωνα με την Eurostat, ο δείκτης αυτός αντιστοιχεί στο άθροισμα των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή στερούνται υλικής στέρησης ή ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας. Ο Πίνακας 13 δείχνει ότι περισσότερα από ένα στα τρία πρόσωπα αντιμετωπίζουν καθημερινά τη φτώχεια. Την ίδια στιγμή, το όριο για να θεωρηθεί κάποιος φτωχός μειώθηκε από 7219€ το 2008 σε 5297€ το 2016 (Πίνακας 14).

Πίνακας 14: Εισόδημα στο όριο της φτώχειας

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσό (€)	7219	7521	7559	6976	6038	5427	5166	5281	5297

(Eurostat, 2019)

Το όριο ορίζεται στο 60% του εθνικού μεσαίου ισοσκελισμένου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις). Ο Πίνακας 14 πρακτικά σημαίνει ότι αν κάποιος στην Ελλάδα κέρδιζε περισσότερα από 5297 € το 2016, δεν θεωρούνταν φτωχός και πιθανώς αποκλειόταν από παροχές και άλλες κοινωνικές μεταβιβάσεις. Επιπλέον, τα αντίμετρα της τρόικας επιδείνωσαν τις συνθήκες εργασίας, ιδίως στους νέους. Το συνολικό ποσοστό ανεργίας κατά την περίοδο 2008-2016 τριπλασιάστηκε από 7,8 σε 23,6% το 2016 (Πίνακας 15).

Πίνακας 15: Ποσοστό ανεργίας στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσοστό (%)	7,8	9,6	12,7	17,9	24,5	27,5	26,5	24,9	23,6

(Eurostat, 2019)

Ο Πίνακας 15 παρουσιάζει την ταχεία αύξηση της γενικής ανεργίας, ειδικά μετά το 2010. Σε μόλις δύο χρόνια, από το 2010 έως το 2011, η ανεργία διπλασιάστηκε και έφτασε το ένα τέταρτο του πληθυσμού. Ειδικότερα, η ανεργία από 15 έως 24 ετών μεταξύ των ετών 2008 και 2016 σχεδόν διπλασιάστηκε από 22,5% το 2008 σε 51,9% το 2016, που είναι το χειρότερο ρεκόρ στην Ε.Ε. (Πίνακας 16).

Πίνακας 16: Ανεργία στις ηλικίες 15 με 24 ετών

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσοστό (%)	22,5	25,9	30,3	38,4	52,0	59,9	57,1	50,5	51,9

(Eurostat, 2019)

Ο Πίνακας 16 δείχνει την επιδείνωση των προοπτικών απασχόλησης των νέων στην Ελλάδα μεταξύ 15-24 ετών, που είναι το χειρότερο ρεκόρ στην ΕΕ. Επιπλέον, η ευελιξία της αγοράς εργασίας έχει οδηγήσει σε μαζική ανασφάλεια. Σύμφωνα με το Υπουργείο Εργασίας, το 54,74% των νέων θέσεων εργασίας δεν ήταν μόνιμες το 2016. Δυστυχώς, η σημαντική αύξηση της ευέλικτης εργασίας, ιδίως μετά το 2009, δεν επέφερε αύξηση της απασχόλησης και μείωση της ανεργίας στην ελληνική αγορά εργασίας (Karamanis and Hyz, 2014).

Το φαινόμενο της ανόδου της ανεργίας σχετίζεται με το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων, όπου πολλοί νέοι, οι οποίοι είναι καλά μορφωμένοι, μεταναστεύουν στο εξωτερικό για οικονομικούς σκοπούς (Marinakou *et al.*, 2016; Tziouvas, 2017). Σύμφωνα με τον διεθνή μη κερδοσκοπικό οργανισμό Endeavour Greece, η διαρροή εγκεφάλων ανερχόταν σε 350.000 έως 427.000 Έλληνες, κατά την περίοδο Ιανουαρίου 2008 και Ιουνίου 2016 (NGO Endeavour Greece, 2016). Ακόμη χειρότερα, νέα στοιχεία δείχνουν ότι 450.000 γηγενείς εγκατέλειψαν την Ελλάδα κατά την περίοδο 2008-2016 προκειμένου να βρουν εργασία στο εξωτερικό (Chrysopoulos, 2017). Η χαμένη γενιά εκείνων που γεννήθηκαν στη δεκαετία του 80 και του 90 επηρεάζει όχι μόνο την παραγωγικότητα αλλά και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεις). Επιπλέον, τα στοιχεία δείχνουν σοβαρή μείωση του πληθυσμού παιδιών και νέων. Η διαρροή εγκεφάλων οδήγησε σε σημαντική μείωση του πληθυσμού. Οι στατιστικές είναι δυσοίωνες, παρόλο που πολλοί μετανάστες, που έχουν έρθει στην Ελλάδα στο παρελθόν, έχουν ήδη πάρει ελληνική υπηκοότητα (Πίνακας 17).

Πίνακας 17: Αριθμός πληθυσμού ηλικιών 15 έως 29 ετών

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσό (χιλιάδες)	2154	2100	2041	1976	1906	1833	1771	1723	1686

(Eurostat, 2019)

Ο Πίνακας 17 απεικονίζει την εμφανή μείωση του νεαρού πληθυσμού. Το έλλειμμα γεννήσεων δεν μπορεί να εξηγήσει μια τόσο οξεία παρακμή. Στην πραγματικότητα, η

νέα γενιά έχει μεταναστεύσει στο εξωτερικό για λόγους επιβίωσης. Η Ελλάδα χάνει σταθερά το πιο παραγωγικό μέρος του πληθυσμού και σε πολλές περιπτώσεις το πιο μορφωμένο. Ταυτόχρονα, ο γενικός πληθυσμός συνεχίζει να μειώνεται λόγω της επιδείνωσης του ποσοστού γεννήσεων (Πίνακας 18).

Πίνακας 18: Αριθμός πληθυσμού ηλικίας κάτω των 15 ετών

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσό (χιλιάδες)	1618	1623	1627	1628	1626	1615	1600	1577	1556

(Eurostat, 2019)

Ο Πίνακας 18 παρουσιάζει σταθερή μείωση του πληθυσμού ηλικίας κάτω των 15 ετών. Δυστυχώς, οι νέες οικογένειες δεν μπορούν να αντέξουν το παιδί λόγω υψηλού κόστους. Η αυτοκτονία και η παιδική θνησιμότητα έχουν επιδεινωθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης. Το ποσοστό γεννήσεων στην Ελλάδα μειώθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 3,9% μεταξύ του 2009 και του 2015, ενώ η παιδική θνησιμότητα αυξήθηκε κατά 26% κατά τη διάρκεια της κρίσης (Filipeos, 2017). Το φαινόμενο αυτό αυξάνει το έλλειμμα γεννήσεων και επηρεάζει τη σταθερότητα του εθνικού ασφαλιστικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, η μείωση του εργατικού δυναμικού οδηγεί σταδιακά σε περικοπές των συντάξεων. Επιπλέον, από το 2008 έως το 2016, οι συνέπειες των κυβερνητικών αντιμέτρων για ιατρικά θέματα ήταν σοβαρές. Η κατανάλωση φαρμάκων που σχετίζονται με ψυχικές διαταραχές έχει αυξηθεί. Επιπλέον, οι αυτοκτονίες σχεδόν διπλασιάστηκαν από το 2008 (Tragaki and Lenos, 2017). Σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και την αστυνομία, ο αριθμός των αυτοκτονιών ήταν μόλις 373 το 2008. Μετά από έξι χρόνια, οι αυτοκτονίες έφτασαν τις 565 περιπτώσεις (Πίνακας 29).

Πίνακας 19: Αριθμός αυτοκτονιών

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσό	373	391	377	477	508	533	565	529	484

(Elstat, 2019)

Ο Πίνακας 29 απεικονίζει τον αριθμό των ατόμων που αυτοκτόνησαν κατά την περίοδο 2008-2016. Δυστυχώς, ο αριθμός των αυτοκτονιών αυξήθηκε από 373 περιπτώσεις το 2008 σε 484 περιπτώσεις το 2016. Η δυστυχία, η απογοήτευση και οι οικονομικές αποτυχίες συγκλονίζουν την ελληνική κοινωνία. Σε λίγα χρόνια, ο αριθμός των αστέγων τετραπλασιάστηκε. Παρόλο που δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία, σύμφωνα με τις ΜΚΟ που ειδικεύονται στην παροχή βοήθειας σε άστεγους, όπως η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Εθνικών Οργανώσεων Εργασίας (FEANTSA), η

Πράξη και η Κλίμακα, ο άστεγος πληθυσμός από 11.000 άτομα το 2009 έφθασε στα 40.000 άτομα το 2016 (Πίνακας 20).

Πίνακας 20: Αριθμός αστέγων

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ποσό (χιλιάδες)	10-11	11	17-20	17-20	20	20	25	25-35	40

Ο Πίνακας 23 δείχνει αύξηση του αριθμού των αστέγων από το 2009 έως το 2016. Η συνολική κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω μετά την κατάργηση της προηγούμενης κύριας στέγης επιχορήγησης (Οργανισμός Στέγασης Εργαζομένων ΟΕΚ) το 2012. Ειδικά στην Αθήνα το 2012, σύμφωνα με την ΜΚΟ Πράξη, καταγράφηκαν περισσότεροι από 11.000 άστεγοι, Έλληνες και μετανάστες (Stamatis, 2012). Το 2017, στην Αθήνα 1 στους 70 ανθρώπους ήταν άστεγος, ενώ οι περισσότεροι είναι άστεγοι από το 2011 (FEANTSA, 2017). Επίσης, σύμφωνα με την FEANTSA και το Ίδρυμα Abbé Pierre (FEANTSA and Abbé Pierre, 2017) τον Μάρτιο του 2016 εκτιμάται ότι στην Αθήνα, υπήρχαν περίπου 9000 άστεγοι. Τα ευρήματα δείχνουν ότι το 71% των άστεγων στην Αθήνα αναγκάστηκαν να ζήσουν στους δρόμους τα τελευταία πέντε χρόνια. Στο εγγύς μέλλον, το πρόβλημα της έλλειψης στέγης πιθανώς θα επιδεινωθεί περαιτέρω. Πολλοί άνθρωποι δεν μπορούν να πληρώσουν ούτε τους φόρους τους στο κράτος ούτε τα δάνειά τους στις τράπεζες. Αυτοί οι άνθρωποι είχαν υποθηκεύσει τα σπίτια τους και τώρα τα χάνουν, γεγονός που πολλαπλασιάζει τον αριθμό των άστεγων. Εκτός από το αυξανόμενο κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα της έλλειψης στέγης, σχεδόν μισό εκατομμύριο Έλληνες επισκέπτονται συχνά ημερίδες σίτισης που οργανώνει η Εκκλησία της Ελλάδας. Η Εκκλησία της Ελλάδος έχει μια επιτροπή, που ονομάζεται Μικτή Επιτροπή Κοινωνικής Πρόνοιας, η οποία είναι υπεύθυνη για την παροχή στατιστικών στοιχείων κάθε χρόνο μετά το 2014 (Πίνακας 21)

Πίνακας 21: Αριθμός αστέγων που λαμβάνουν σισσίτιο σε καθημερινή βάση

Έτος	2014	2015	2016
Ποσό (χιλιάδες)	499	513	505

(Church of Greece)

Ο πίνακας 21 απεικονίζει μεγάλο αριθμό ατόμων που δεν μπορούν να αγοράσουν τρόφιμα. Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι, εκτός από την Εκκλησία, προσφέρονται δωρεάν γεύματα και από άλλα ιδρύματα, όπως δήμοι και ΜΚΟ. Το 2016, στο νομό Αττικής, υπήρχαν τουλάχιστον 200 οργανισμοί που ήταν υπεύθυνοι για την παροχή δωρεάν γευμάτων. Για παράδειγμα, το 2017 η ΜΚΟ "Μπορούμε" προσφέρει 20 χιλιάδες γεύματα σε καθημερινή βάση. Επίσης, το Κέντρο Υποδοχής και Αλληλεγγύης (ΚΥΑΔΑ) παρέχει 1200 γεύματα σε καθημερινή βάση (Saltou, 2016).

Η ελληνική κοινωνία έχει καταρρεύσει κάτω από το βάρος των φόρων. Οι εκπρόθεσμοι φόροι είναι πολύ υψηλοί και συνεχίζουν να αυξάνονται σταθερά. Μεταξύ του 2009 και του 2016 οι μη καταβληθέντες φόροι προς το κράτος σχεδόν τριπλασιάστηκαν από 34 δις € στα 95 δις €. Αυτό σημαίνει ότι το 2016, 4.146.483 φορολογούμενοι δεν μπορούσαν να πληρώσουν τους φόρους τους. Επιπλέον, το 2016 οι κρατικοί οργανισμοί επέβαλαν μέτρα επιβολής (π.χ. κατασχέσεις, δημοπρασίες) σε 839056 φορολογούμενους. Περί τα τέλη του 2017, σύμφωνα με την Ανεξάρτητη Αρχή Δημόσιων Εσόδων, τα φορολογικά χρέη αυξήθηκαν σε περισσότερο από €99 δις.

4. ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΕΞΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

4.1 Το κράτος πρόνοιας

Η κρίση και τα μέτρα αντιμετώπισής της επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το κράτος πρόνοιας. Οι αλλαγές επέρχονται με δύο, τουλάχιστον, τρόπους. Από τη μία πλευρά, η δημοσιονομική εξυγίανση, δηλαδή η προσπάθεια περιορισμού των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού, μέσω πολιτικών λιτότητας, μπορεί να στερήσει από το κράτος πρόνοιας πολύτιμους πόρους, εκτός από την περίπτωση κατά την οποία λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία των κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών. Από την άλλη πλευρά, η κρίση μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης της αλλαγής ή ως κρίσιμη συγκυρία σύμφωνα με τον Pierson (2004), η οποία καθιστά τις μεταρρυθμίσεις περισσότερο επείγουσες από ποτέ και θέτει σε λειτουργία εκτεταμένους μετασχηματισμούς.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, οι οργανισμοί κοινωνικής ασφάλισης βρέθηκαν μεταξύ μίας αύξησης των αιτήσεων παροχών και μίας μείωσης του εισοδήματος από εισφορές. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ΟΑΕΔ, οργανισμός υπεύθυνος για τα επιδόματα ανεργίας, απέτυχε να ανταποκριθεί στην εκτεταμένη ύφεση, μέσω προσωρινής χαλάρωσης των όρων επιλεξιμότητας για παροχές ανεργίας ή με παράταση της διάρκειάς τους, όπως συνέβη στη Γερμανία, στην Ιταλία και σε αρκετές ακόμη χώρες. Όσον αφορά στην ασφάλιση κατά της ανεργίας, δηλαδή στο κανονικό επίδομα ανεργίας, οι όροι επιλεξιμότητας αυξήθηκαν, λόγω του ανώτατου ορίου που τέθηκε σε ισχύ το 2011, αναφορικά με το συνολικό αριθμό των ημερών που απαιτούνται σε διάστημα τεσσάρων (4) ετών προκειμένου ένας εργαζόμενος να απαιτήσει επίδομα ανεργίας. Περαιτέρω, οι σαρωτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν όσον αφορά στον κατώτατο μισθό είχαν ως αποτέλεσμα, το επίπεδο παροχών που καταβάλλεται στο πλαίσιο του επιδόματος ανεργίας, να μειωθεί το Φεβρουάριο του 2012, από το ποσό των € 454,00 / μήνα στο ποσό των € 360 / μήνα (Matsaganis, 2013).

Από την άλλη πλευρά, η ασφάλιση ανεργίας επεκτάθηκε στους αυτοαπασχολούμενους. Τα κριτήρια που πρέπει να πληρούνται περιλαμβάνουν τα εξής: (i) παύση της δραστηριότητας όχι νωρίτερα από την 01/01/2012, (ii) τακτική καταβολή των εισφορών για χρονικό διάστημα τουλάχιστον δώδεκα (12) μηνών,

εντός μίας συνολικής περιόδου ασφάλισης τουλάχιστον τριών (3) ετών, (iii) διακανονισμό οποιωνδήποτε οφειλόμενων εισφορών και (iv) εισοδηματικά κριτήρια. Και σε αυτήν την περίπτωση, το επίδομα ανεργίας ανέρχεται στο ποσό των € 360 / μήνα και καταβάλλεται για χρονικό διάστημα τριών (3) έως εννέα (9) μηνών (Matsaganis, 2013).

Σε κάθε περίπτωση, η κάλυψη παροχών διατηρήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, έναντι της συνεχώς αυξανόμενης ανεργίας. Συγκεκριμένα, ο αριθμός των ανέργων, για λιγότερο από δώδεκα (12) μήνες, αυξήθηκε από 320.000 κατά το πρώτο τρίμηνο του 2010, σε 454.000 κατά το πρώτο τρίμηνο του 2013, ο αριθμός των δικαιούχων μειώθηκε, με αποτέλεσμα να μειωθεί το αντίστοιχο ποσοστό κάλυψης από 86% σε 51% (Matsaganis, 2013). Συνολικά, κατά το πρώτο τρίμηνο του 2013, το ποσοστό των ανέργων, οι οποίοι λάμβαναν κάποιο επίδομα ανεργίας, ήταν χαμηλότερο του 19%.

Ένα ακόμα αποτέλεσμα των μεταρρυθμιστικών μέτρων, είναι η σημαντική μείωση των συντάξεων, ιδιαίτερα των υψηλών. Η κατάργηση της δεκάτης τρίτης και δέκατης τέταρτης μηνιαίας καταβολής, η οποία έλαβε χώρα κατά το έτος 2010, μείωσε περεταίρω τα εισοδήματα των συνταξιούχων. Σε μια προσπάθεια να εξομαλυνθεί η επιβάρυνση που υφίσταντο τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, καταβλήθηκε κατ'αποκοπή αποζημίωση διακοπών ύψους 800 € ετησίως σε συνταξιούχους ηλικίας άνω των 60 ετών, των οποίων η σύνταξη δεν υπερέβαινε τα 2.500 € το μήνα. Ωστόσο, το επίδομα διακοπών τελικά καταργήθηκε τελειώς το 2013. Αντίθετα, η Εισφορά Αλληλεγγύης Συνταξιούχων του 2010 ισοδυναμούσε με προοδευτικό φόρο επί των συντάξεων: εξαιρούσε όσους λάμβαναν σύνταξη μικρότερη του ποσού των 1.400 ευρώ μηνιαίως, ενώ συντάξεις άνω των 3.500 ευρώ μηνιαίως υπόκειντο σε ποσοστό εισφοράς 10%. Τα ποσοστά εισφοράς για τα άτομα με υψηλότερες συντάξεις αυξήθηκαν δραστικά το 2011, αλλά όσοι λάμβαναν σύνταξη χαμηλότερη του ποσού των 1.400 ευρώ μηνιαίως εξακολούθησαν να μην επιβαρύνονται από την εισφορά. Οι συντάξεις μειώθηκαν περαιτέρω, αρκετές ακόμη φορές, κατά τη διάρκεια της περιόδου 2011-2014. Συγκεκριμένα, κατά το έτος 2011, συντάξεις υψηλότερες του ποσού των 1.200 € το μήνα μειώθηκαν κατά 20%, ενώ, το 2012, όλες οι συντάξεις, πάνω από 1.300 € ανά μήνα, μειώθηκαν περεταίρω κατά 12% (Matsaganis, 2013). Κατά το διάστημα 2013-2014, οι συντάξεις περικόπηκαν ξανά, αν και με αρκετά προοδευτικό τρόπο. Οι συνταξιούχοι κάτω των 1.000 ευρώ μηνιαίως δεν επηρεάστηκαν, αλλά όλοι οι άλλοι έχασαν από το 5% έως το 30% του

συνταξιοδοτικού τους εισοδήματος. Ο σωρευτικός αντίκτυπος αυτών των αλλαγών επηρεάστηκε από διάφορους παράγοντες, όπως η ηλικία, η κοινωνική ασφάλιση, το επίπεδο παροχών.

Η συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση του Ιουλίου 2010 ήταν η πρώτη σημαντική προσπάθεια αναδιάρθρωσης των συντάξεων από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Το γενικό περίγραμμα του νόμου είχε καθοριστεί στο Μνημόνιο που συμφωνήθηκε από την Ελληνική κυβέρνηση και την Τρόικα, το Μάιο του 2010. Η μεταρρύθμιση, που επικρίθηκε ευρέως ως νεοφιλελεύθερη, έφερε χαμηλότερες συνταξιοδοτικές παροχές και υψηλότερη ηλικία συνταξιοδότησης για όλους, ειδικά για ορισμένες από τις προνομιούχες ομάδες που είχαν συνηθίσει να αποκομίζουν πολύ περισσότερα οφέλη από ό, τι είχαν ποτέ καταβάλει σε εισφορές. Ωστόσο, όσον αφορά στη δομή, το μεταρρυθμισμένο σύστημα, το οποίο εισάχθηκε το 2015, θα μπορούσε να περιγραφεί ως αντίστοιχο του Σκανδιναβικού (Matsaganis and Leventi, 2011). Συγκεκριμένα, η μεταρρύθμιση εισήγαγε μια θεωρητικά καθολική βασική σύνταξη και μια αναλογική σύνταξη που συνδέεται με τις εισφορές. Για να ενισχυθούν τα κίνητρα, τα ποσοστά δεδουλευμένων αυξήθηκαν, από 0,8% ετησίως για τους εργαζόμενους με λιγότερα από 15 έτη ασφάλισης, έως 1,5% ετησίως για εκείνους με 40 ή περισσότερα έτη ασφάλισης. Ο κίνδυνος είναι ότι οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι, με χαλαρή προσκόλληση στην αγορά εργασίας και αβέβαιες προοπτικές σταδιοδρομίας, ενδέχεται να έχουν ελάχιστη σημασία στην πληρωμή των συνεισφορών και ως εκ τούτου να αντιμετωπίσουν τη φτώχεια στα γηρατειά. Η βασική σύνταξη καθορίστηκε χαμηλά, στα € 360 το μήνα (σε τιμές 2010). Για να αμβλυνθούν οι φόβοι ότι η νέα δομή δεν μπορεί να ανέλθει σε μεγάλο βαθμό στην πράξη, εισήχθη μια νέα ελάχιστη σύνταξη ως ένα επιπλέον δίκτυο ασφαλείας. Ωστόσο, η περικοπή του κατώτατου μισθού κατά το 2012 μείωσε την αξία του εν λόγω κατώτατου ορίου από 496 ευρώ το μήνα σε 393 ευρώ μηνιαίως. Η συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση του 2010 αύξησε την ηλικία συνταξιοδότησης για όσους μπορούσαν να συνταξιοδοτηθούν από το 2011 και μετά (Matsaganis, 2013). Πιο πρόσφατα, σύμφωνα με τους όρους της αναθεώρησης των δαπανών για το 2013-2014, η ηλικία συνταξιοδότησης για μελλοντικές κατηγορίες κομιστών αυξήθηκε περαιτέρω κατά δύο ακόμη έτη (εκτός από τις μητέρες μικρών παιδιών), ενώ η ελάχιστη ηλικία πρόσβασης των συνταξιούχων στο επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης (ΕΚΑΣ), αυξήθηκε από 60 σε 65 έτη. Όσον αφορά στις συμπληρωματικές συντάξεις, μέχρι το

2012 ήταν περισσότερο μη-βιώσιμες σε σχέση με τις κύριες συντάξεις πριν αυτές αλλάξουν με τη μεταρρύθμιση του 2010. Μεταρρύθμιση των συστημάτων συμπληρωματικής συνταξιοδότησης που σχεδιάστηκε σε συνεννόηση με το προσωπικό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ εφαρμόστηκε το 2012. Στόχος της ήταν να σταθεροποιήσει τις συνταξιοδοτικές δαπάνες, να διασφαλίσει τη δημοσιονομική ουδετερότητα αυτών των συστημάτων και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του συστήματος. Η μεταρρύθμιση συγχώνευσε όλα τα υφιστάμενα συστήματα σε ένα ενιαίο συμπληρωματικό συνταξιοδοτικό σύστημα (ΕΤΕΑ), το οποίο μετατράπηκε σε σύστημα «πλασματικής καθορισμένης εισφοράς». Τα μεμονωμένα οφέλη υπολογίζονται βάσει ενός πλασματικού ποσοστού απόδοσης (που συνδέεται με το ρυθμό αύξησης των μισθών των ασφαλισμένων εργαζομένων) και ενός παράγοντα βιωσιμότητας (προσαρμογής των οφελών υπό το πρίσμα των δημογραφικών τάσεων για την εξάλειψη των μελλοντικών ελλειμμάτων) να αναθεωρούνται περιοδικά από την Εθνική Αναλογιστική Αρχή (Matsaganis, 2013). Το νέο σύστημα ισχύει για όλους τους μελλοντικούς δικαιούχους επικουρικών συντάξεων, ενώ οι ηλικιωμένοι εργαζόμενοι θα ακολουθήσουν μια ομαλότερη μετάβαση. Ενόψει αυτού, η μεταρρύθμιση των συμπληρωματικών συντάξεων το 2012 είχε, επίσης, μια ισχυρή σκανδιναβική επιρροή, δεδομένου ότι οι θεωρητικές καθορισμένες συνεισφορές είναι το βασικό χαρακτηριστικό του σουηδικού συνταξιοδοτικού συστήματος μετά τη «μεταβαλλόμενη» μεταρρύθμισή του στα μέσα της δεκαετίας του 1990 (Palmer, 2002). Σε γενικές γραμμές, η μεταρρύθμιση των βασικών συντάξεων του 2010 και η μεταρρύθμιση των επικουρικών συντάξεων του 2012 αναμένονταν να περιορίσουν την αύξηση των συνταξιοδοτικών δαπανών. Ενώ προηγούμενες προβλέψεις για τις συνταξιοδοτικές δαπάνες (CEC, 2009) υποδήλωναν ότι θα φθάσουν το 24,0% του ΑΕΠ το 2050 και το 24,1% το 2060, μια πιο πρόσφατη έκθεση (CEC, 2012) εκτιμά ότι μετά τις δύο μεταρρυθμίσεις, οι δαπάνες θα αυξηθούν λιγότερο, κατά 15,4% του ΑΕΠ το 2050 και 14,6% το 2060, αντίστοιχα.

Η σημαντικότερη εξέλιξη των πολιτικών μεταρρυθμίσεων για την υγεία ήταν η προσπάθεια του 2011 να μειωθεί ο κατακερματισμός της κοινωνικής ασφάλισης μέσω της συγχώνευσης των τεσσάρων μεγαλύτερων ταμείων ασθένειας, που κάλυπταν πάνω από το 90% του πληθυσμού, στην Εθνική Οργάνωση Παροχής Υπηρεσιών Υγείας (ΕΟΠΥΥ). Ο νέος οργανισμός είναι υπεύθυνος για την παροχή πρωτοβάθμιας περίθαλψης, συμπεριλαμβανομένων διαγνωστικών εξετάσεων και

φαρμάκων που χορηγούνται εκτός νοσοκομείων. Η χρηματοδότησή του, όπως και στα ταμεία ασθενείας, προέρχεται κυρίως από συνεισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών, με κρατική επιδότηση ύψους 0,6% του ΑΕΠ ετησίως. Παρόλα αυτά, όπως έχει αποδειχθεί, η ταμειακή ροή διαταράσσεται σοβαρά από την αδυναμία ή απροθυμία των ταμείων ασθενείας να μεταβιβάσουν τα εισοδήματα από εισφορές στο ΕΟΠΥΥ και από το ότι η κρατική επιδότηση είναι χαμηλότερη από την προβλεπόμενη από το νόμο.

Η φαρμακευτική πολιτική ήταν ένας άλλος στόχος για τη μεταρρύθμιση, καθώς οι σχετικές δαπάνες αυξήθηκαν από 1,5% του ΑΕΠ το 2000 σε 2,8% το 2009. Οι μεταρρυθμίσεις στην τιμολόγηση και την επιστροφή των συνταγογραφούμενων φαρμάκων εισήχθησαν αμέσως, ενώ η δέσμευση να μην επιτρέπεται η δημόσια δαπάνη φαρμάκων να υπερβαίνει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο του 1% του ΑΕΠ, διατυπώθηκε στο Μνημόνιο του 2010 (Matsaganis, 2013). Ως αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών, που ενισχύθηκαν από τη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος πολλών ασθενών, οι συνολικές δαπάνες για φαρμακευτικά προϊόντα μειώθηκαν στο 2,6% του ΑΕΠ το 2011. Συνολικά, μεταξύ του 2009 και του 2011 οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία μειώθηκαν κατά 24,3% σε πραγματικές τιμές, ενώ οι συνολικές δαπάνες (που περιλαμβάνουν ιδιωτικές δαπάνες) μειώθηκαν κατά 21,0% (OECD, 2013). Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, δεδομένης της έκτασης της σπατάλης και της αναποτελεσματικότητας πριν από την κρίση, οι δυνατότητες βελτίωσης της αποτελεσματικότητας ήταν εξαιρετικές. Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις ότι η πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια, καθώς οι περικοπές στη χρηματοδότηση και η αναδιοργάνωση των υπηρεσιών έχουν διαταράξει την φροντίδα πολλών ασθενών (Matsaganis, 2013).

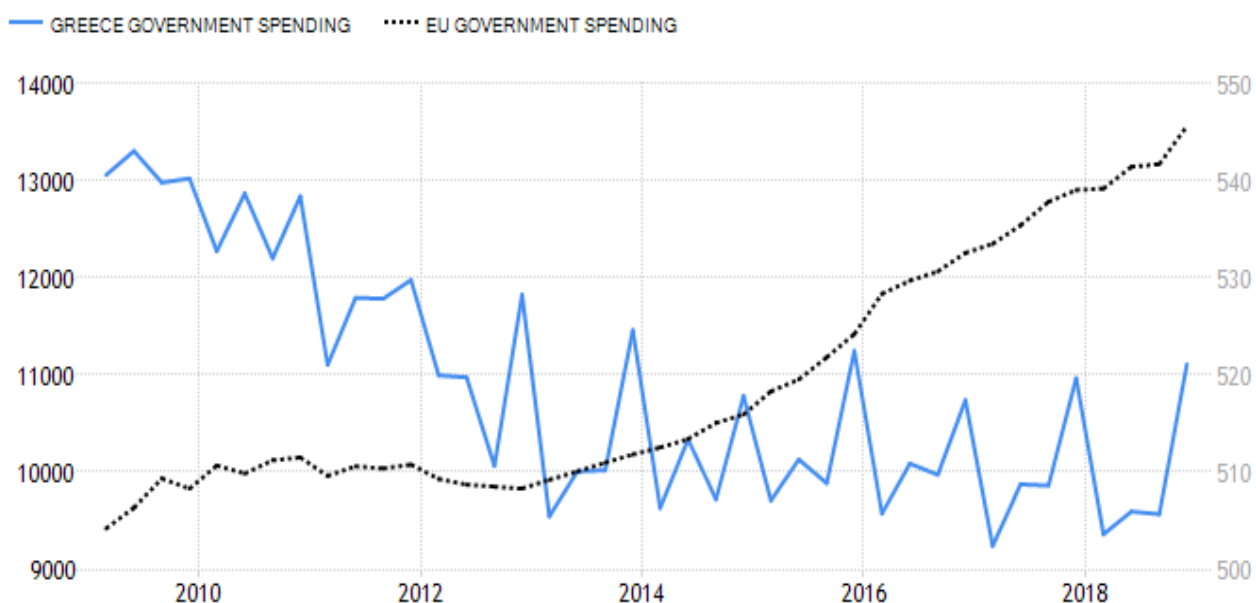
Πολλές χιλιάδες εργαζόμενοι και τα συντηρούμενα μέλη αυτών, χάνουν την ιατροφαρμακευτική κάλυψη, τουλάχιστον προσωρινά, είτε επειδή είναι άνεργοι, είτε λόγω αδήλωτης εργασίας, είτε επειδή δεν είναι σε θέση να πληρώσουν τις εισφορές τους για την ασφάλιση υγείας. Ο συνολικός αριθμός εκείνων που δεν είναι πλέον ικανοί για ασφάλιση υγείας είναι μεγαλύτερος από την αύξηση του αριθμού των ανέργων. Αυτό αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι πολλοί αυτοαπασχολούμενοι εργάζονται με καθυστερημένες εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και ως εκ τούτου δεν έχουν ασφάλιση υγείας. Οι πρόσφατες πολιτικές περιλαμβάνουν την επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης υγείας στους ανέργους. Ωστόσο, ο εκτιμώμενος αριθμός των

δικαιούχων είναι πολύ μικρότερος από αυτόν των ατόμων που έχουν ανάγκη (Matsaganis, 2013). Επιπλέον, τα ανασφάλιστα άτομα με ετήσιο οικογενειακό εισόδημα μικρότερο από 5.000 ευρώ δικαιούνταν ελεύθερη πρόσβαση σε κρατικά νοσοκομεία, κέντρα υγείας και συνταγογραφούμενα φάρμακα. Τον Αύγουστο του 2013 αναγγέλθηκε ένα πιο φιλόδοξο σχέδιο, κατά το οποίο οι άνεργοι εργαζόμενοι με ετήσιο εισόδημα κάτω από τα € 12.000 και ετήσια οικογενειακά εισοδήματα κάτω των € 25.000, που έχουν χάσει την ασφαλιστική τους κάλυψη, έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε διάφορες ιατρικές επισκέψεις και διαγνωστικές εξετάσεις (Matsaganis, 2013).

Γίνεται αντιληπτό ότι το δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης πάσχει από κακή διαχείριση και σημαντικά κενά κάλυψης. Ενόψει αυτού, διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ και το ΔΝΤ προκάλεσαν ριζική αναθεώρηση των υφιστάμενων οφελών. Με στόχο τη βελτίωση των επιδόσεων κατά της φτώχειας, ταυτόχρονα με την επίτευξη δημοσιονομικής εξοικονόμησης, συνιστάται η δημιουργία ενός πιο ευέλικτου αλλά αποτελεσματικότερου δικτύου κοινωνικής ασφάλισης, αποτελούμενου ουσιαστικά από ένα μικρό αριθμό ευρέων και καλά στοχοθετημένων κοινωνικών παροχών. Η αναθεώρηση των δαπανών για την περίοδο 2013-2014 επέτρεψε ορισμένες πολιτικές για την ενίσχυση του δικτύου κοινωνικής προστασίας, μολονότι στόχευε ρητά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Ειδικότερα, εισήχθησαν τέσσερις πολιτικές βελτίωσης της κοινωνικής προστασίας: (i) τα συνηθέστερα αυστηρά όρια μετρητών, (ii) η προστασία της ανεργίας που επεκτείνεται στους αυτοαπασχολούμενους, (iii) οι ευρύτεροι όροι επιλεξιμότητας για την παροχή βοήθειας για την ανεργία και (iv) ένα νέο επίδομα για τα παιδιά και ένα πείραμα ελάχιστου εισοδήματος που πραγματοποιήθηκε το 2014 σε δύο τοπικές περιοχές (Matsaganis, 2013). Για κάθε € 100 που εξοικονομήθηκαν ως αποτέλεσμα των περικοπών των συντάξεων και άλλων κοινωνικών παροχών στο πλαίσιο της αναθεώρησης δαπανών 2013-2014, λιγότερο από 5 ευρώ επανεπενδύθηκαν στις τέσσερις πολιτικές για τη βελτίωση των κοινωνικών παροχών. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, ενώ τα πρώτα χρόνια της κρίσης, οι κοινωνικές δαπάνες στην Ελλάδα αυξήθηκαν σε μικρό, σχετικό, βαθμό ως ποσοστό του ΑΕΠ (από 23,9% το 2009 σε 24,4% το 2011), μετέπειτα άρχισαν να μειώνονται απότομα (σε 22,0% το 2013). Αυτό υποδηλώνει ότι η παροχή κοινωνικής προστασίας περιορίστηκε, ακριβώς όπως η ανάγκη για κοινωνική προστασία έγινε μεγαλύτερη από ποτέ. Στην πραγματικότητα, οι μειώσεις των κοινωνικών δαπανών

ήταν μεγαλύτερες από τις μειώσεις του ΑΕΠ (Matsaganis, 2013). Το διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη των δημοσίων δαπανών της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη χρονική περίοδο 2008 – 2018. Παρατηρείται ότι η δημόσια δαπάνη στην Ελλάδα ακολουθεί πτωτική περίοδο καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, σε αντίθεση με τη δημόσια δαπάνη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία ακολουθεί ανοδική πορεία.

Σχήμα 10 - Διαχρονική εξέλιξη δημόσιας δαπάνης (2008 - 2018)

(Πηγή: *tradingeconomics.com*)

Χωρίς εξαιρέσεις, οι μεταρρυθμίσεις υλοποιήθηκαν κατόπιν εξαναγκασμού των απρόθυμων κυβερνήσεων από την Τρόικα. Επιπλέον, οι μεταρρυθμίσεις έπρεπε να υλοποιηθούν ταυτόχρονα με τις περικοπές των χρηματοδοτήσεων, μειώνοντας το περιθώριο ελιγμών των πολιτικών και την ικανότητά τους να απορροφούν τις τριβές που αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν. Οι περικοπές ήταν βαθιές και συστηματικές, όμως οι μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση της ισότητας και της αποτελεσματικότητας χαρακτηρίστηκαν από μικρό βαθμό συνέπειας, ενώ τα μέτρα για την ενίσχυση του δικτύου κοινωνικής ασφάλειας ήταν σπάνια.

4.2 Η αγορά εργασίας

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας είναι ο υψηλός βαθμός κατάταμής της. Από τη μία πλευρά, η εργασία στο δημόσιο τομέα παρέχει οικογενειακής κλίμακας μισθούς, γενναιόδωρα κοινωνικά οφέλη, χαλαρό εργασιακό περιβάλλον και απόλυτη εργασιακή προστασία. Ωστόσο, ως αποτέλεσμα της μερικής ιδιωτικοποίησης και της ελευθέρωσης των αντίστοιχων τομέων, ο βαθμός της «υπερπροστασίας» μειώθηκε (ειδικά για τις νεαρές ηλικίες και τους νέο-μισθωτούς). Από την άλλη πλευρά, για τη συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων εργαζομένων που απασχολούνται συνήθως σε μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι αποδοχές είναι κάτω του μέσου μισθού με λιγότερα οφέλη και μειωμένη εργασιακή προστασία. Επιπλέον, σε ορισμένους τομείς της οικονομίας, όπως η κατασκευαστική βιομηχανία, ο τουρισμός και άλλες υπηρεσίες, η παράνομη απασχόληση είναι ο κανόνας, επιτρέποντας σε πολλούς εργοδότες να παραβιάζουν τους ρυθμιστικούς περιορισμούς που αφορούν στην προστασία απόλυσης, τον ελάχιστο μισθό και την ασφάλιση. Τα τελευταία χρόνια, η ελληνική αγορά εργασίας έχει καταστεί περισσότερο ελαστική για τις επιχειρήσεις, αλλά λιγότερο ασφαλής για τους εργαζόμενους. Οι εργασιακές σχέσεις έχουν επιδεινωθεί και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις έχουν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί. Στενά συνδεδεμένη με το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας και της μικρής συνδικαλιστικής οργάνωσης εκτός του δημόσιου τομέα, η κρίση έχει μετατοπίσει περαιτέρω την ισορροπία εξουσίας στους χώρους εργασίας κατά των εργαζομένων.

Όσον αφορά στη νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης, μια σειρά νομοθετικών αλλαγών μείωσε σημαντικά το κόστος απόλυσης. Το 2010 αυξήθηκε το κατώτατο όριο κατά το οποίο οι απολύσεις θεωρούνται συλλογικές. Επιπλέον, η διάρκεια της ειδοποίησης που απαιτείται πριν από την απόλυση περιορίστηκε σημαντικά για τους υπαλλήλους και οι αποζημιώσεις μειώθηκαν για όλους τους εργαζόμενους. Αντιθέτως, η διάρκεια δοκιμαστικής περιόδου για τους νέο-προσληφθέντες εργαζόμενους αυξήθηκε (Matsaganis, 2013). Το 2011, η μέγιστη διάρκεια συμβάσεων ορισμένου χρόνου προτού μετατραπούν αυτομάτως σε συμβάσεις αορίστου χρόνου επεκτάθηκε σε τρία έτη. Επιπλέον, επεκτάθηκε η διάρκεια της προσωρινής εργασίας, ενώ καταργήθηκε μια προηγούμενη διάταξη,

σύμφωνα με την οποία οι εργοδότες καλούνται να καταβάλουν μέρος του επιδόματος ανεργίας σε περίπτωση απόλυσης που προκύπτει από συγχωνεύσεις ή εξαγορές.

Ως προς τη συλλογική διαπραγμάτευση, το πεδίο εφαρμογής της εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης περιορίστηκε το 2012. Έκτοτε, οι όροι της δεν ισχύουν πλέον για τους εργοδότες που δεν είναι μέλη των υπογραφόντων οργανισμών. Ταυτόχρονα, ο εθνικός κατώτατος μισθός, πέραν του ότι μειώθηκε δραστικά, θεσπίστηκε και με βάση το νόμο και επομένως οι κοινωνικοί εταίροι δεν μπορούν να τον καθορίσουν στο πλαίσιο της εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης. Επιπλέον, το ανώτατο όριο των συλλογικών συμβάσεων περιορίστηκε σε τρία έτη: εάν δεν υπογραφεί νέα συλλογική σύμβαση εντός τριών μηνών μετά την εκπνοή της, θα επεκταθεί μόνο ο βασικός μισθός συν ορισμένα βασικά επιδόματα. Από την άλλη πλευρά, από το 2012 η προσφυγή στη διαιτησία μπορεί να γίνει μόνο με τη συγκατάθεση τόσο των εργοδοτών όσο και των συνδικάτων (Matsaganis, 2013). Περαιτέρω, η αποκεντρωμένη συλλογική διαπραγμάτευση διευκολύνθηκε το 2011, καθώς οι επιχειρήσεις εξουσιοδοτήθηκαν να αποχωρούν από συμφωνίες με βιοτεχνικές συντεχνίες και να υπογράψουν τις δικές τους συλλογικές συμβάσεις με μια εταιρική ένωση προσώπων.

Σε επίπεδο εργασιακού ωραρίου, η προσφυγή σε βραχυχρόνιες συμβάσεις εργασίας διευκολύνθηκε για τους εργοδότες το 2010, ενώ περίπου την ίδια χρονική περίοδο η μέγιστη διάρκεια της σχετικής περιόδου επεκτάθηκε από έξι σε εννέα μήνες. Επίσης, δεν απαιτείται, πλέον, έγκριση της Επιθεώρησης Εργασίας για την κατάτμηση της ετήσιας άδειας του εργαζομένου σε δύο ή περισσότερα μέρη, ενώ μειώθηκε το ασφάλιστρο υπερωριών (Matsaganis, 2013). Άλλες νομοθετικές αλλαγές επέτρεψαν ο χρόνος εργασίας να υπολογίζεται κατά μέσο όρο σε ετήσια βάση, ώστε να ταιριάζει με τις διακυμάνσεις της ζήτησης. Τέλος, η αμοιβή για μερική απασχόληση έγινε αυστηρά κατ'αναλογία, καθώς καταργήθηκε η πριμοδότηση για μικρότερη εργάσιμη ημέρα.

Όσον αφορά στο μισθολογικό κόστος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 2012 ο εθνικός κατώτατος μισθός μειώθηκε κατά 22% σε ονομαστικές τιμές, ενώ η εισαγωγή ενός κατώτερου μισθού είχε ως αποτέλεσμα μείωση κατά 32% στην περίπτωση των εργαζομένων κάτω των 21 ετών. Επιπλέον, όλα τα επιδόματα στο επίπεδο του ελάχιστου μισθού καταργήθηκαν, με εξαίρεση αυτό περί αρχαιότητας (Matsaganis, 2013). Τέλος, το 2011 θεσπίστηκε ένα απλοποιημένο σύστημα αμοιβών για τους

υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, ενισχύοντας τη σύνδεση της αμοιβής με την απόδοση και εξασθενίζοντας αντίστοιχα τη σχέση αμοιβής με την αρχαιότητα. Στο ίδιο πλαίσιο, οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης στο Ταμείο Ανεργίας του Οργανισμού Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) αυξήθηκαν τον Ιούλιο του 2011 κατά 0,5 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ για τον ίδιο σκοπό εισήχθη κατ' αποκοπή εισφορά από τους αυτοαπασχολούμενους. Από την άλλη πλευρά, η κατάργηση ορισμένων τριμερών οργανισμών, όπως ο Οργανισμός Στέγασης Εργατών (ΟΕΚ), οδήγησε στη μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Τέλος, αυξήθηκε σημαντικά το ανώτατο όριο των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων που εισήλθαν στην αγορά εργασίας πριν από το 1992 (Matsaganis, 2013).

Οι ενεργές πολιτικές για την αγορά εργασίας, κυρίως υπό μορφή ποικιλίας επαγγελματικής κατάρτισης και άλλων προγραμμάτων που συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), έχουν καταστεί αρκετά δημοφιλείς τις τελευταίες δεκαετίες. Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν ανησυχίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων. Απαιτούνται προσεκτικά σχεδιασμένες μελέτες για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας συγκεκριμένων προγραμμάτων της αγοράς εργασίας για την επίτευξη δημιουργίας θέσεων εργασίας ή διατήρησης θέσεων απασχόλησης, χωρίς να επηρεάζονται οι μετατοπίσεις, όταν οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα απλώς εκτοπίζουν μη συμμετέχοντες παρά δημιουργούν και διατηρούν πρόσθετες εργασίες. Προς το παρόν, τέτοιες μελέτες δεν είναι διαθέσιμες. Οι προηγούμενες προσπάθειες διασφάλισης ότι οι συμμετέχοντες παρακολουθούνται μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος, αντιμετώπισαν ισχυρή αντίσταση από τους φορείς εκμετάλλευσης προγραμμάτων και εγκαταλείφθηκαν για να διασφαλίσουν ότι το ποσοστό απορρόφησης, δηλαδή το ποσοστό των διαθέσιμων κεφαλαίων του ΕΚΤ που δαπανήθηκαν, δεν επιδεινώθηκε.

Η αδήλωτη εργασία συνιστά ένα ακόμη ανησυχητικό ζήτημα, διότι στερεί από το δημόσιο τα φορολογικά έσοδα και τους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης των οφειλόμενων εισφορών. Επίσης, στερεί από τους εργαζόμενους κοινωνικά δικαιώματα, καθώς καταστρέφει το δικαίωμά τους για κοινωνικές παροχές, όπως οι συντάξεις και η υγειονομική περίθαλψη. Το ποσοστό των εργαζομένων που διαπιστώθηκε ότι δεν ασφαλίζονται τακτικά σε επιχειρήσεις που ερευνούνται από την Επιθεώρηση Εργασίας έχει αυξηθεί σταθερά τα τελευταία χρόνια. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η επίδραση της κρίσης στην αδήλωτη εργασία. Από τη μια πλευρά, η

μείωση της ζήτησης παρέχει στους εργοδότες (και μερικές φορές και στους εργαζόμενους) κίνητρα για εξοικονόμηση κοινωνικών εισφορών (Matsaganis, 2013). Από την άλλη πλευρά, η ύφεση έχει πλήξει περισσότερο ορισμένους τομείς όπου η αδήλωτη εργασία θεωρήθηκε ευρέως ότι είναι εκτενέστερη (για παράδειγμα, κατασκευές, οικιακή εργασία κλπ.). Οι πολιτικές απαντήσεις περιλαμβάνουν έναν νέο νόμο, ο οποίος θεσπίστηκε τον Απρίλιο του 2013 και αποσκοπεί στην καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας με την ενίσχυση της ικανότητας της Επιθεώρησης Εργασίας, ενθαρρύνοντας στενότερη συνεργασία με την αστυνομία (Διεύθυνση Οικονομικών και Ηλεκτρονικών Εγκλημάτων) και εισάγοντας βαρύτερα πρόστιμα για τους εργοδότες που χρησιμοποιούν το επίδομα ανεργίας ως επιδότηση μισθού (Matsaganis, 2013).

Όσον αφορά στα συνδικάτα, το τυπικό συνδικαλιστικό μέλος στην Ελλάδα είναι ένας εργαζόμενος δημόσιου τομέα, μέλος ειδικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, κυρίως ανδρών, μεσήλικων και αποκλειστικά ελληνικών. Αντίθετα, ο τυπικός εργαζόμενος είναι νεότερος, απασχολείται (συχνά ευέλικτα) από ιδιωτικές επιχειρήσεις, ασφαλισμένες με τη γενική κοινωνική ασφάλιση σε ένα αυξανόμενο γυναικείο και πολυεθνικό εργατικό δυναμικό. Σε σύγκριση με τους ευρωπαϊούς ομολόγους τους, τα ελληνικά συνδικάτα φαίνεται να κατανέμονται περισσότερο άνισα μεταξύ των διαφόρων τμημάτων της αγοράς εργασίας και έχουν υποστεί μια πιο απότομη πτώση της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις πρόσφατες δεκαετίες. Πέραν των θυλάκων της δημόσιας υπηρεσίας, των τραπεζών και των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, η πυκνότητα των συνδικάτων είναι πολύ χαμηλή. Σε αυτό το πλαίσιο, πολλοί μη τυπικοί εργαζόμενοι εκτίθενται σε ό, τι μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλή εκμετάλλευση εκ μέρους των εργοδοτών. Στοιχεία δείχνουν ότι η απλήρωτη υπερωριακή εργασία έχει γίνει ο κανόνας, ακόμη και σε μεγάλες τράπεζες και σε άλλες αξιόπιστες επιχειρήσεις (Matsaganis, 2013). Περισσότερο ευάλωτοι εργαζόμενοι, όπως οι γυναίκες και οι μετανάστες, καλούνται να υπογράψουν μια δήλωση ότι έχουν προσληφθεί ότι λαμβάνουν αμοιβή στο νόμιμο ελάχιστο συν τα επιδόματα και άλλες παροχές όπως ορίζει η εργατική νομοθεσία, ενώ στην πραγματικότητα κανένα από αυτά δεν είναι αληθινό. Τέλος, όσοι αρνούνται να αποδεχθούν αυτούς τους όρους ή προσπαθούν να οργανώσουν τους συναδέλφους τους σε οποιαδήποτε συνδικαλιστική δραστηριότητα, είναι γνωστό ότι υπέστησαν απόλυση, εκφοβισμό ή χειρότερα.

Τα συνδικάτα τείνουν να αντιστέκονται σε οποιαδήποτε πρόταση μεταρρυθμίσεων εκ μέρους των κυβερνήσεων, συμπεριλαμβανομένων των δίκαιων προγραμμάτων ισότητας. Ωστόσο, η αδιαλλαξία τους αποδεικνύεται αντιπαραγωγική, καθώς η άρνησή τους να ασχοληθούν με τα ζητήματα που έθεσε η κυβέρνηση ή η τρόικα, τα έχει καταστήσει προβλέψιμα και μάλλον αναποτελεσματικά ως πολιτικούς παράγοντες. Ταυτόχρονα, η προσκόλλησή τους σε ένα συρρικνούμενο τμήμα της αγοράς εργασίας (δημόσιος τομέας) και η απόστασή τους από τις ανησυχίες των απλών εργαζομένων (εκτός από το επίπεδο της ρητορικής) απειλεί να τους καταστήσει άσχετους ως κοινωνικούς παράγοντες (Matsaganis, 2013).

Ο ακραίος κατακερματισμός της ελληνικής αγοράς εργασίας αφήνει πολλά περιθώρια για προοδευτικές μεταρρυθμίσεις για την αύξηση της αποτελεσματικότητας καθώς και της ισότητας. Μια τέτοια μεταρρύθμιση θα αυξήσει την ευελιξία και θα εξαλείψει τα πλεονεκτήματα για τους βασικούς εργαζόμενους και ταυτόχρονα θα βελτιώσει την ασφάλεια της απασχόλησης και την κοινωνική προστασία των μη τυποποιημένων εργαζομένων. Όπως αποδείχθηκε, τέτοιες προτάσεις για προοδευτική μεταρρύθμιση σε αυτή την κατεύθυνση δεν ακολουθήθηκαν ποτέ σοβαρά, ή τουλάχιστον όχι με την απαιτούμενη ισχύ και πεποίθηση (Matsaganis, 2013). Οι μεταρρυθμίσεις του εργατικού δυναμικού που έχουν εισαχθεί με την επιμονή της Τρόικας εντείνουν την ευελιξία, όμως ο εκσυγχρονισμός του παλαιού ελληνικού μοντέλου παραγωγής, από τον οποίο εξαρτάται η μελλοντική ανάκαμψη, δεν θα επιτευχθεί με μεγαλύτερη ευελιξία. Αντίθετα, οι χαμηλοί μισθοί και η απελευθερωμένη αγορά εργασίας είναι πιθανό να επεκταθούν για λίγο στη ζωή μη ανταγωνιστικών και αλλιώς ανενεργών επιχειρήσεων (Matsaganis, 2013).

Προκειμένου να βελτιωθούν τα αποτελέσματα όσον αφορά την απασχόληση και τους μισθούς, η αγορά εργασίας θα έπρεπε να επαναρυθμιστεί και όχι να απορυθμιστεί. Η βελτίωση της ασφάλειας των εργαζομένων, διατηρώντας ορισμένες πτυχές ευελιξίας, είναι εφικτή και αναγκαία. Δεδομένης της πρόσφατης πίεσης στην ευελιξία, πρέπει τώρα να δοθεί προτεραιότητα στη βελτίωση της ασφάλειας. Αυτό θα απαιτήσει πολιτικές για τη μείωση του κατακερματισμού, την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας και την ψεύτικη αυτοαπασχόληση, την επέκταση των βασικών κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων σε άτυπους εργαζομένους και άλλους σε επισφαλείς θέσεις εργασίας καθώς και την ενθάρρυνση των εργοδοτικών και εργατικών ενώσεων

να ξεκινήσουν εποικοδομητικό διάλογο ώστε να ξαναχτίσουν τις εργασιακές τους σχέσεις.

4.3 Η δημόσια διοίκηση

Μια ολοκληρωμένη ανασκόπηση της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα, που θεωρείται ευρύτερα μεταξύ των πιο επιτυχημένων στο είδος της τα τελευταία χρόνια, αναφέρει τα κύρια θέματα ως εξής (OECD, 2011):

- Απουσία συνολικού στρατηγικού οράματος για την παροχή σκοπού και κατεύθυνσης.
- Διαδεδομένη διαφθορά που συνδέεται με την κουλτούρα της πολιτικής και της δημόσιας διοίκησης.
- Ελλιπής συντονισμός χωρίς συνεννοημένη κυβέρνηση που συμβιβάζεται με μεταρρυθμίσεις που χρειάζονται συλλογική δράση.
- Σοβαρή αδυναμία όσον αφορά την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων.
- Κουλτούρα που ευνοεί τις νομοθετικές και κανονιστικές ρυθμίσεις έναντι των αποτελεσμάτων.
- Σημαντικές ελλείψεις στη συλλογή και διαχείριση δεδομένων που παρεμποδίζουν τις μεταρρυθμίσεις που βασίζονται σε τεκμήρια.
- Πολύπλοκο νομικό πλαίσιο που αποθαρρύνει την πρωτοβουλία, εστιάζει περισσότερο στις διαδικασίες παρά στην πολιτική και εμποδίζει την πρόοδο των μεταρρυθμίσεων.

Αυτές οι απόψεις αντανακλούν τις επιρροές του νομικίστικου φορμαλισμού και της χαμηλής αποδοτικότητας της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, που απορρέουν από τα μακροπρόθεσμα πρότυπα του διηρητισμού (κατευθυνόμενη οικονομία από το κράτος), συγκεντρώνοντας την τάση και την υποστήριξη των προσλήψεων. Σύμφωνα με μια πρόσφατη δημοσίευση, οι προηγούμενες προσπάθειες μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης από τις κυβερνήσεις απέτυχαν σε μεγάλο βαθμό να επιφέρουν τις επιδιωκόμενες βελτιώσεις, καθώς απέτυχαν να αποσπαστούν τους παλιούς τρόπους διαχείρισης (Spanou and Sotiropoulos, 2011).

Μια μακρά ιστορία πολιτικής παρέμβασης υπονόμωσε τις εσωτερικές ιεραρχίες της διοίκησης και του ελέγχου και κατέστρεψε νωρίτερα τις φιλοδοξίες για επαγγελματισμό, ακεραιότητα και αξία. Οι πολιτικοί χρησιμοποίησαν τη δημόσια

διοίκηση και άλλους οργανισμούς του δημόσιου τομέα ως εργοδότη της έσχατης λύσης και την αποθήκη πολιτικών ευνοιών κατά την ανταλλαγή ψήφων και επιρροής. Καθώς η αίσθηση της κατεύθυνσης (πόσο μάλλον η αποστολή) χάθηκε βαθμιαία, τα κίνητρα εξαφανίστηκαν, οι επαγγελματικοί κανόνες μειώθηκαν και άρχισε να ασκείται μια κουλτούρα ελάχιστης προσπάθειας. Το ευρύ κοινό, εξοργισμένο από την αδιαφορία και την έλλειψη ευγένειας με την οποία συχνά αντιμετωπιζόνταν, αισθάνθηκε ανήμπορο να αντιδράσει. Το όλο σύστημα φάνηκε να λειτουργεί με αδράνεια, αλλά και χάρη στις προσπάθειες μιας μειοψηφίας ευσυνείδητων λειτουργών, των οποίων η ειλικρίνεια και η σκληρή δουλειά συχνά δεν αναγνωρίζονταν από τους ανώτερους και αντιμετωπιζόνταν με καχυποψία και υποψία από τους συναδέλφους τους (Matsaganis, 2013).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα άρχισαν να θεωρούνται ως μια ευνοούμενη, ξεχωριστή κάστα. Το άτυπο κοινωνικό συμβόλαιο στο οποίο στηρίχθηκε το επίσημο συμβόλαιο εργασίας τους ήταν εκεί για όλους. Οι συχνά έμμεσοι όροι περιελάμβαναν ελάχιστες απαιτήσεις από τους ανώτερους, μέτριους μισθούς (αν και καλύτεροι από εκείνους που πληρώνονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις), ανώτερα κοινωνικά οφέλη, σταθερές προοπτικές προώθησης βάσει χρόνων υπηρεσίας και όχι απόδοσης καθώς και εγγύηση εργασίας αορίστου χρόνου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η θητεία επεκτάθηκε στην πλήρη ατιμωρησία καθώς και εκείνοι που απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους μετά από πειθαρχικές ενέργειες συνέχισε να λαμβάνει μισθούς και παροχές. Ως αποτέλεσμα, η διαφορά συγκριτικά με τις συνθήκες στην υπόλοιπη αγορά εργασίας έγινε τόσο μεγάλη, ώστε η ανακοίνωση λίγων θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα προσέλκυε χιλιάδες αιτούντες, ακόμη και σε περιόδους σχετικά χαμηλής ανεργίας (Matsaganis, 2013).

Αν και μπορεί να ακούγεται απίστευτο, ο ακριβής αριθμός των εργαζομένων στις θέσεις εργασίας του δημόσιου τομέα ήταν άγνωστος πριν από την κρίση. Μια προηγούμενη ανάλυση των δεδομένων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού από το ερευνητικό ίδρυμα των ομοσπονδιών εργατικών συνδικάτων (INE, 2008) διαπίστωσε ότι η απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (συμπεριλαμβανομένης της δημόσιας διοίκησης, καθώς και των κρατικών επιχειρήσεων) απασχολούσε πάνω από ένα εκατομμύριο εργαζόμενους (Sotiropoulos, 2012). Τον Ιούλιο του 2010 ξεκίνησε μια απογραφή όλων των μισθωτών του ελληνικού κράτους. Από τότε, οι τακτοποιημένοι αριθμοί, ανά κρατική υπηρεσία και τύπος σύμβασης, δημοσιεύονται

στον ιστότοπο απογραφής. Από την έναρξη της κρίσης και όπως η Τρόικα προέτρεψε για δράση, δόθηκε μεγάλη προτεραιότητα στο ζήτημα. Οι εθνικές κυβερνήσεις, όπως συμβαίνει συχνά πριν από κάθε κρίση, υποστήριξαν την ανάγκη μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης, τουλάχιστον ρητορικά.

Οι σχετικές δυσκολίες ήταν προφανείς. Το ίδιο πολιτικό σύστημα που σκόπιμα ή άθελα διέλυσε τα πρότυπα στη δημόσια διοίκηση κλήθηκε τώρα να αναδιοργανώσει τη δημόσια διοίκηση σύμφωνα με το πρότυπο της νέας δημόσιας διαχείρισης. Κυβέρνηση και αντιπολίτευση αποδείχτηκαν ανίκανοι και απρόθυμοι να καταλήξουν σε ένα σχέδιο που να επιβραβεύει τη συνειδητή, απολύοντας το διεφθαρμένους και μειώνοντας σταδιακά το περιττό προσωπικό της δημόσιας διοίκησης. Ως αποτέλεσμα, οι αδιάκριτες συνολικές μισθολογικές περικοπές έγιναν η τυπική απάντηση στις δημοσιονομικές πιέσεις. Ταυτόχρονα, οι δημόσιοι υπάλληλοι, ανυπόμονοι σε αυτό που είδαν ως ριζική παραβίαση της σιωπηρής κοινωνικής σύμβασης, αντέδρασαν με τη μείωση των προσπαθειών (λευκές απεργίες ή από την αρχή εργασίας) και τελικά μετατράπηκαν από έναν πυλώνα πολιτικής σταθερότητας σε μια βασική εκλογική περιφέρεια που αντιτίθεται στη δημοσιονομική εξυγίανση και μεταρρύθμιση. Καθώς οι εξωτερικές πιέσεις για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης εντατικοποιήθηκαν, οι κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να ανταποκριθούν. Σύμφωνα με στοιχεία που διαδόθηκαν στον Τύπο από πηγές του Υπουργείου Οικονομικών, ο αριθμός των εργαζομένων του δημόσιου τομέα παρέμεινε περίπου ο ίδιος το 2010, παρόλο που 53.400 δημόσιοι υπάλληλοι συνταξιοδοτήθηκαν για να αποφύγουν τις συνέπειες της συνταξιοδοτικής μεταρρύθμισης του ίδιου έτους. Το 2011, μόλις 42.000 υπάλληλοι της γενικής κυβέρνησης αποχώρησαν (δηλαδή κυρίως συνταξιούχοι), άλλα έγιναν 12.600 προσλήψεις, κυρίως στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Όλα αυτά παραβιάζουν τον κανόνα 5:1 που πρότεινε η Τρόικα, όπως ορίζεται στο μνημόνιο και συμφωνήθηκε από το Κοινοβούλιο (Matsaganis, 2013).

Μετά τις γενικές εκλογές του Ιουνίου 2012 και τη συγκρότηση τριμερούς κυβέρνησης συνασπισμού (Katsioulis and Katsioulis, 2013), η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης τέθηκε στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας. Αυτό που αποκαλείται αλλού ως το Home Office ή το Υπουργείο Εσωτερικών, μετονομάστηκε σε Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης. Ένας ευρέως σεβαστός καθηγητής συνταγματικού δικαίου διορίστηκε υπουργός. Με τη βοήθεια της Task Force for Greece (της ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με έδρα την Αθήνα), δημιουργήθηκε

ένα πρόγραμμα δράσης. Το πρόγραμμα αποσκοπούσε στη μετακίνηση δημόσιων υπαλλήλων από οργανισμούς με πληθώρα υπαλλήλων σε οργανισμούς που αντιμετώπιζαν ελλείψεις προσωπικού, αποφεύγοντας έτσι την ανάγκη για μεγάλης κλίμακας απολύσεις. Ωστόσο, η απλή διαδικασία επανεξέτασης του αριθμού του προσωπικού έφερε εντάσεις. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των δημοσίων υπηρεσιών καταδίκασαν όλους τους εμπλεκόμενους ως «συνεργάτες» και κήρυξαν ανυπακοή. Τελικά σημειώθηκε κάποια πρόοδος, αλλά με πολύ αργούς ρυθμούς.

Τα θέματα ήρθαν στο προσκήνιο τον Ιούνιο του 2013, όταν η Τρόικα ανακοίνωσε ότι η άμεση απόλυση 12.500 εργαζομένων πρέπει να θεωρηθεί ως υποχρεωτική ενέργεια για την εκταμίευση της επόμενης δόσης οικονομικής βοήθειας που έχει προγραμματιστεί για τον Ιούλιο του 2013. Ο υπουργός διαμαρτυρήθηκε ότι η τρόικα θυσιάζει τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης, η οποία χρειάστηκε χρόνο, στον βωμό της βραχυπρόθεσμης δημοσιονομικής αποταμίευσης. Το πρόβλημα για τον τρόπο με τον οποίο θα μειωνόταν γρήγορα ο αριθμός των μισθωτών του κράτους πριν από την προθεσμία τις 30 Ιουνίου «λύθηκε» από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, ο οποίος κατήγγησε τη δημόσια τηλεόραση στις 11 Ιουνίου 2013. Η κίνηση αυτή πραγματοποιήθηκε με διαμαρτυρίες στο εσωτερικό και έκπληξη στο εξωτερικό, όπως εκδηλώθηκε στο ενδιαφέρον που εξέφρασε η Ευρωπαϊκή Ένωση Ραδιοτηλεόρασης. Η διαμάχη τελικά οδήγησε στο κόμμα της Δημοκρατικής Αριστεράς να αποχωρήσει από την κυβέρνηση συνασπισμού στις 21 Ιουνίου 2013 (Matsaganis, 2013).

Γενικώς, επικρατούσε ένταση μεταξύ των αντικρουόμενων στόχων της επίτευξης δημοσιονομικής εξοικονόμησης βραχυπρόθεσμα και του εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης μακροπρόθεσμα. Μέχρι σήμερα, οι προοδευτικοί μεταρρυθμιστές αποδείχθηκαν ανίκανοι να ξεπεράσουν την εχθρότητα των συνδικάτων και των κομμάτων της αντιπολίτευσης, καθώς και την ανυπομονησία της τρόικας και της κυβέρνησης. Οι εύκολες επιλογές των κομμάτων, να μην κάνουν τίποτα ή να προκαλούν με θεαματική δράσεις, έχουν υπερισχύσει της πολύ πιο δύσκολης επιλογής να βρεθούν οι βιώσιμες λύσεις, αφού υποβληθούν υπομονετικά τα υποκείμενα προβλήματα (Matsaganis, 2013).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η διερεύνηση της επίδρασης που άσκησε η οικονομική κρίση, σε συγκεκριμένους κλάδους δραστηριότητας της Ελληνικής οικονομίας, ενώ επιμέρους στόχοι αυτής ήταν οι εξής: (i) η μελέτη της κατάστασης της Ελληνικής οικονομίας, πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, (ii) η διερεύνηση των μέτρων που συνέβαλλαν στην έξοδο της χώρας από την κρίση και (iii) η μελέτη της αποτελεσματικότητας των εν λόγω μέτρων. Για τους σκοπούς της εργασίας, πραγματοποιήθηκε συλλογή και ανάλυση δευτερογενών δεδομένων από έγκυρες πηγές, όπως άρθρα δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά και στατιστικά στοιχεία από βάσεις δεδομένων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της Τράπεζας της Ελλάδος, του ΟΟΣΑ κλπ.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης οδήγησαν στην εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων, ιδιαίτερα όσον αφορά στις επιπτώσεις της κρίσης στους διάφορους τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην Ελληνική αγορά. Πιο αναλυτικά, προέκυψε ότι η οικονομική κρίση επηρέασε αρνητικά την πλειοψηφία των τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Όσον αφορά στις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα, η αποτελεσματικότητά τους μειώθηκε την περίοδο της κρίσης. Ως προς τον τραπεζικό τομέα, η υποβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας του δημοσίου παρέσυρε και τις τράπεζες, με αποτέλεσμα να περιοριστεί η πρόσβασή τους στη διεθνή διατραπεζική αγορά και να πραγματοποιηθούν συγχωνεύσεις αλλά και εξαγορές τραπεζών. Αρνητικές ήταν οι συνέπειες της κρίσης και στην περίπτωση του κλάδου της ναυτιλίας. Η μείωση της ζήτησης των εμπορευμάτων διεθνώς οδήγησε σε πτώση των ναύλων και του ξηρού φορτίου. Παράλληλα, η έλλειψη ρευστότητας από την πλευρά των τραπεζών είχε ως αποτέλεσμα την αναβολή ή και ακύρωση των ναυπηγικών σχεδίων διαφόρων ισχυρών ναυτιλιακών χαρτοφυλακίων, γεγονός που οδήγησε, με τη σειρά του, στην πτώχευση διαφόρων ναυπηγικών εταιριών. Εξίσου αρνητικά ήταν τα αποτελέσματα και για τον κλάδο των κατασκευών, ο οποίος παρουσίασε δραματική μείωση της οικονομικής του δραστηριότητας. Επιπλέον, σημειώθηκε σημαντική μείωση των επενδύσεων, σημαντική απώλεια θέσεων εργασίας και ως επακόλουθο, πτώση των τιμών των κατοικιών. Από την άλλη πλευρά, ο κλάδος του τουρισμού παρουσίασε ανάπτυξη. Μετά από μία απώλεια των εσόδων μεταξύ των ετών 2007 και 2010, ο τουριστικός κλάδος παρουσίασε ανάκαμψη, η οποία διαρκεί

έως και σήμερα. Σε κάθε περίπτωση, παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των επιχειρηματικών κλάδων (περίπου το 80% αυτών) υπέστη απώλειες, με τον κλάδο των αυτοκινήτων να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πτώση στη δραστηριότητά του. Αντίθετα, μόνο το 20% των επιχειρηματικών κλάδων παρουσίασε μικρή ή μεγαλύτερη αύξηση, με χαρακτηριστικότερους τους κλάδους των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και των προϊόντων διατροφής. Τέλος, οι συνέπειες της κρίσης ήταν ιδιαίτερα αρνητικές και σε κοινωνικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να επιδεινώσουν σημαντικά το βιωτικό επίπεδο των Ελλήνων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η απώλεια θέσεων εργασίας, η οποία οδήγησε σε κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, είχε ως συνέπεια αφενός τη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, αφετέρου την αύξηση της μετανάστευσης των Ελλήνων, ιδιαίτερα των νέων, σε χώρες του εξωτερικού. Ο ρυθμός των γεννήσεων περιορίστηκε, λόγω των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες, ενώ πολλοί εξ' αυτών είτε δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, έναντι τραπεζών, φορέων του δημοσίου ή υποχρεώσεων της καθημερινότητας, ή ακόμη χειρότερα, κατέληξαν άστεγοι. Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των περιστατικών κατάθλιψης και αυτοκτονιών.

Η ανάλυση της οικονομικής δυναμικής και των πολιτικών επιλογών κατά την περίοδο της κρίσης έφερε σημαντικό αντίκτυπο στα εισοδήματα, την απασχόληση και την ανισότητα. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, στην ελληνική κοινωνία προέκυψαν νέες ανισότητες, διαιρέσεις και ισορροπίες. Οι πολιτικές των μεταρρυθμίσεων που ακολουθήθηκαν, από τη μία πλευρά συνέβαλαν στην εξάλειψη των ανισορροπιών της φορολογίας και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας, αλλά από την άλλη, οδήγησαν σε σοβαρή επιδείνωση κρίσιμων οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων. Έτσι, η επιτυχία κρίνεται ενάντια στο σημαντικό κόστος όσον αφορά στην απασχόληση, τη φτώχεια, την αποτελεσματική διακυβέρνηση και, κυρίως, τα πολλά χρόνια ύφεσης και στασιμότητας.

Ένα βασικό συμπέρασμα είναι ότι το υψηλό επίπεδο ανισότητας στην Ελλάδα πριν από την κρίση παρέμεινε σταθερό και ακόμα χειρότερα επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης. Όσον αφορά σε συγκεκριμένες κατηγορίες εσόδων, η ανισότητα αυξήθηκε στους μισθούς και στα έσοδα από εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η περιορισμένη μεταβολή της συνολικής ανισότητας κατά τη διάρκεια της κρίσης είναι το καθαρό αποτέλεσμα των αποκλίσεων στις διάφορες

κατηγορίες εισοδημάτων και στη φορολογία. Εξάλλου, σε μια κατάσταση έντονης απογοήτευσης στην κοινωνία, αυτή η στατιστική σταθερότητα της ανισότητας έχει οδηγήσει την ισορροπία προς το χειρότερο, δεδομένου ότι η υψηλή ανισότητα συνεχίζεται εν μέσω της αυξανόμενης φτώχειας και της ολικής πτωχεύσεως ενός σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας.

Η εξέλιξη των δημόσιων δαπανών φαίνεται ότι είχε ανοδική επίδραση στην ανισότητα. Οι κυβερνητικές δαπάνες μειώθηκαν μεταξύ 2008 και 2014, από συνολικά 28,7 δισ. Ευρώ σε 20,4 δισ. Ευρώ (-29%). Όσον αφορά στην ανεργία, η οποία μέχρι το 2014 και το 2015 ανήλθε σε πολλαπλάσιο του ποσού του 2008, οι δαπάνες μειώθηκαν από 2,8 δισεκατομμύρια ευρώ σε 1,8 δισεκατομμύρια ευρώ. Αυτές οι αλλαγές δεν επηρέασαν όλους το ίδιο.

Αυτά τα ευρήματα είναι διαφορετικές και περίπλοκες πτυχές της πραγματικότητας και υπογραμμίζουν την επείγουσα ανάγκη για ένα ευρύ φάσμα πολιτικών επιλογών:

(α) Σχεδιασμός και εφαρμογή πολιτικών για την τόνωση της ανάπτυξης. Η επιλογή αυτή είναι επείγοντως αναγκαία για πολλούς λόγους: (i) η ανάπτυξη θα επιτρέψει τη σταδιακή έξοδο από τη φτώχεια, (ii) θα οδηγήσει σε βελτίωση των μακροοικονομικών μεγεθών που συνδέονται με το επίπεδο του ΑΕΠ (δημόσιο έλλειμμα και δείκτες χρέους, νέες επενδύσεις) και (iii) θα επιτρέψει την επιστροφή σε συνθήκες υψηλότερης και καλύτερης αμειβόμενης απασχόλησης και μεγαλύτερης κοινωνικής σύγκλισης.

Η ανάπτυξη είναι μια πολύπλοκη οικονομική και πολιτική διαδικασία στην οποία κινητοποιούνται, σε δεδομένη στιγμή, κεφάλαια και άλλες εισροές (εργασία, γνώση, τεχνολογία, καινοτομία, φυσικοί πόροι) για την προώθηση των επενδύσεων, της απασχόλησης και της παραγωγής. Στους παράγοντες αυτούς προστίθενται ο βαθμός ανισότητας, το επίπεδο της διαφθοράς, η αποτελεσματικότητα της πολιτικής του κράτους και της κυβέρνησης (μαζί με τις πολιτικές της Τρόικας), η ικανότητα σχεδιασμού στρατηγικών και στόχων καθώς και η ικανότητα κατανόησης των πολλαπλών αλληλεπιδράσεων μεταξύ σχέσεων, εξελίξεων και προβλημάτων. Η ανισότητα και οι άλλοι αυτοί παράγοντες επηρεάζουν από κοινού τις τυπικές ανεξάρτητες μεταβλητές της λειτουργίας ανάπτυξης (εργασία, επιχειρηματικότητα, επένδυση, καινοτομία κ.λπ.), καθορίζοντας έτσι όχι μόνο άμεσα αλλά έμμεσα και σημαντικά τις δυνατότητες ανάπτυξης και τις συνολικές επιδόσεις μιας χώρας .

Στο πλαίσιο αυτού του συλλογισμού, είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί ένας ακόμη παράγοντας ανάπτυξης, η ρευστότητα της οικονομίας, δεδομένου ότι οι περιορισμοί της ρευστότητας ήταν ένας σημαντικός παράγοντας πίσω από την κατάρρευση πολλών επιχειρήσεων, παραγωγικών δραστηριοτήτων, εξαγωγών και απασχόλησης. Η συρρίκνωση του ΑΕΠ και η κρίση έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Ωστόσο, κρίσιμο ρόλο διαδραμάτισε η επιμονή της κυβέρνησης να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο δημόσιων δαπανών που είχε αυξηθεί στα χρόνια πριν από την κρίση. Εφόσον δεν ήταν δυνατή η χρηματοδότηση των δημόσιων δαπανών με τα δάνεια της Τρόικας, η κυβέρνηση άντλησε σημαντικά ποσά από τις τράπεζες, συμπιέζοντας έτσι την εγχώρια ρευστότητα. Αυτό δεν ήταν αναγκαία συνέπεια της κρίσης. Μια διαφορετική στρατηγική προσαρμογής δεν θα είχε τόσο ισχυρό αρνητικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη, την απασχόληση και τα εισοδήματα και θα είχε καταστήσει δυνατή μια πιο ήπια φορολογική επιβάρυνση. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές επιλογές οδήγησαν σε αυτό το αποτέλεσμα και επιδείνωσαν τις δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

(β) Την αποτελεσματική αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και των φοροαπαλλαγών καθώς και της ανοχής εκ μέρους της κυβέρνησης σε αυτά τα φαινόμενα, τα οποία παραμένουν ένας σημαντικός παράγοντας της ανισότητας στην Ελλάδα της κρίσης. Αρκετά χρόνια μετά την κρίση, η, ήδη υψηλή, φοροδιαφυγή μοιάζει να έχει γίνει ακόμα υψηλότερη, καθώς όλες οι κατηγορίες εισοδημάτων, κυρίως στην περιφερειακή Ελλάδα και στις τουριστικές περιοχές, συνεχίζουν να αποφεύγουν την φορολογία, σαν να μην υπάρχει κρίση και σαν η αλληλεγγύη στην κοινή αντιμετώπιση των φορολογικών επιβαρύνσεων να σημαίνει, για μερικούς σημαντική απώλεια εισοδήματος και, για άλλους, ευκαιρία να αυξήσουν τα εισοδήματά τους και να αποφύγουν τους φόρους και τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης.

(γ) Επικέντρωση στην αύξηση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας του κράτους, εξαλείφοντας την πολιτική διαφθορά και το κόστος που επιβάλλουν αυτές οι συνθήκες στην οικονομία και την κοινωνία. Ο συνδυασμός της υπερβολικής φορολογίας, της εκτεταμένης φοροδιαφυγής και του υψηλού λόγου δαπανών προς το ΑΕΠ δεν είναι βιώσιμος και αποτελεί βασικό παράγοντα για πολλά από τα προβλήματα και τις προκλήσεις που προαναφέρθηκαν. Αν δεν αναδιοργανωθεί το κράτος, έτσι ώστε ένα μέρος της δημοσιονομικής εξυγίανσης να μεταφερθεί στην πλευρά των δαπανών σε επενδύσεις και μακριά από τους φόρους, οι οποίοι κατά τη

διάρκεια της κρίσης έφεραν το κύριο βάρος της δημοσιονομικής εξυγίανσης, η χώρα θα παραμείνει εγκλωβισμένη.

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ των μακροοικονομικών εξελίξεων και του συστήματος παραγωγής της χώρας, η αδύναμη βάση όσον αφορά τη γνώση, την εκπαίδευση, την τεχνολογία, τις σύγχρονες μορφές παραγωγής, την προσαρμοστικότητα, τις παραγωγικές δομές και την ικανότητα δημιουργίας θέσεων εργασίας, το επιχειρηματικό πνεύμα, καθώς και η αποτυχία να ακολουθηθεί μια αποτελεσματική αναπτυξιακή πολιτική είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση του τρόπου εμφάνισης και ανάπτυξης της κρίσης, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται ακόμα στην παρούσα κατάσταση και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει υψηλό κίνδυνο και αβέβαιες προοπτικές. Για δεκαετίες, η πολιτική ανάπτυξης ήταν σταθερά συνώνυμη με μια πολιτική στάση που υπονόμεισε τη σημασία της πραγματικής οικονομίας και εστιάστηκε στα νομισματικά και οικονομικά παιχνίδια και στις πολιτικές προσανατολισμένες στην πελατεία. Ωστόσο, σε συνθήκες κατάρρευσης χωρίς έμφαση στην παραγωγική βάση, η ανακατανομή σημαίνει ότι όλοι, οι αδύναμοι και οι λιγότερο αδύναμοι, γίνονται ακόμη πιο αδύναμοι.

Αυτά τα προβλήματα δεν ήταν κεντρικά στοιχεία της πολιτικής κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ ανισότητας, ανάπτυξης και αποτελεσματικού κράτους είναι σημαντική, καθώς η ανάπτυξη αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την επιτυχία της δημοσιονομικής προσαρμογής και σταθεροποίησης. Η δημοσιονομική εξυγίανση χωρίς ανάπτυξη είναι καταδικασμένη να αποτύχει και αντίστροφα.

Τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, το αποτέλεσμα της κρίσης συνδέεται άμεσα με τις ανεπάρκειες της εθνικής ή της ευρωπαϊκής πολιτικής. Οι μη αποτελεσματικές ή κακές πολιτικές μπορούν να οδηγήσουν σε εμβάθυνση και παράταση της κρίσης, πολλαπλασιασμό του κόστους ζωής για τους πολίτες, δημιουργία νέων εμποδίων, ευρύτερη διάδοση των συνεπειών σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, μπορούν να οδηγήσουν σε «αντίστροφη αλληλεγγύη», στο βαθμό που η «αναποτελεσματικότητα» δεν είναι τυχαία αλλά είναι αποτέλεσμα πολιτικών που εξαντλούνται στη διαχείριση των πολιτικών ισορροπιών και των συμφερόντων εξουσίας.

Οι εξελίξεις αυτές θέτουν το ερώτημα εάν η σοβαρότητα της κρίσης θα μπορούσε να μετριαστεί. Θα μπορούσε η πολιτική της κυβέρνησης ή της τρόικας να περιορίσει το βάθος της ύφεσης και την εξαθλίωση των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων; Η συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά μία εκατοστιαία μονάδα θα σήμαινε κέρδος 2 δις ευρώ. Το χάσμα μεταξύ της πραγματικής πτώσης των 26 ποσοστιαίων μονάδων και της οποιασδήποτε καλύτερης εναλλακτικής θα είχε σημαντικά κοινωνικά και οικονομικά οφέλη.

Το πρόβλημα δεν είναι μόνο εάν το κράτος στην Ελλάδα μπορεί να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της κρίσης. Το πρόβλημα είναι "ποιο κράτος", ποια διακυβέρνηση, ποιες πολιτικές δυνάμεις και ισορροπίες, ποιες πολιτικές; Πολλές σημαντικές και αναγκαίες αλλαγές στη χώρα συνεπάγονται σημαντικές αλλαγές στη συμπεριφορά της ίδιας της πολιτικής και στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης σε όλα τα επίπεδα. Πράγματι, στην παρούσα κατάσταση, οι απαιτούμενες αλλαγές είναι τόσο πολλές που απαιτούν όχι μόνο αποσπασματικές ή τυχαίες παρεμβάσεις σε κάποια περιοχή ή σε άλλες, αλλά μια μακρόχρονη "παραδειγματική αλλαγή" τόσο στον τρόπο διακυβέρνησης όσο και στη λειτουργία άλλων πόλων εξουσίας στην οικονομία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Abiad, A., Mishra, P. and Topalova, P. (2011). How Does Trade Evolve in the Aftermath of Financial Crises. In: *Working Paper No. 11/3*. International Monetary Fund.
- Arapoglou, V. and Gounis, K. (2015). Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe. GreeSE Paper No. 90. March. Available at: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Publications/GreeSE/GreeSE_No90.pdf
- Baldwin, R. and Giavazzi, F. (2015). *The Eurozone Crisis: A Consensus View of the Causes and a Few Possible Solutions*. (eds) London: CEPR Press
- Berend, I. (2017). *The Contemporary Crisis of the European Union, Prospects for the Future*. (eds). New York: Routledge.
- Bitzenis, A., Papadopoulos, I. and Vlachos, V. (2013). *Reflections on the Greek Sovereign Debt Crisis*. (eds). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing
- Blanchard, J. and Giavazzi, F. (2002). Current Account Deficits in the Euro Area: The End of the Feldstein Horioka Puzzle? *Brookings Papers on Economic Activity*, 33(2), pp.147-210
- CEC (2009). *Pension Schemes and Pension Projections in the EU-27 Member States, 2008-2060*. European Economy Occasional papers No. 56. European Commission, Directorate General for Economic and Financial Affairs. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- CEC (2012). *Employment and Social Developments in Europe*. European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Cheskidov, B. (2015). Economic Difficulties of Greece: Monetary Component of Electoral Processes. *Money and Credit*, 11, pp.73-75
- Chrysopoulos, P. (2016). State Debts to Private Sector in Greece Delay up to 4 Years. *Greek Reporter*, [online], available at:

<https://greece.greekreporter.com/2016/07/11/state-debts-to-private-sector-in-greece-delay-up-to-4-years/>

Chrysopoulos, P. (2017). Brain drain: 450,000 Greeks left the country in past 8 years. Greek Reporter, March 8. Available at: <http://greece.greekreporter.com/2017/03/08/brain-drain-450000-greeks-leftthe-country-in-past-8-years/>

Darnhofer, I. (2010). Strategies of Family Farms to Strengthen their Resilience. *Environmental Policy and Governance*, 20(4), pp.212-222

Eichengreen, B. and Panizza, U. (2014). *A Surplus of Ambition: Can Europe Rely on Large Primary Surpluses to Solve its Debt Problem?* NBER Working Paper, N. 20316. Cambridge: National Bureau of Economic Research. [online], available at: <http://www.nber.org/papers/w20316.pdf>

ELSTAT, (2012). Census of Agricultural and Livestock Holdings. [online]. <http://www.statistics.gr/en/statistics/agr> [Accessed 8 Apr. 2019]

ELSTAT, (2019). *External Trade/February 2019*. [online] Available at: <https://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SFC02/> [Accessed 9 Apr. 2019]

European Commission (2018). 2018 SBA Fact Sheet Greece. [online], available at: <https://imegsevee.gr/wp-content/uploads/2019/02/Greece-2018-Fact-Sheet-1.pdf>

Eurostat, (2013). *Agriculture, Forestry and Fishery Statistics - 2013 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union

Eurostat, (2015). GDP and Main Components (Output, Expenditure and Income) [online] Available at: <https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/V5x9GcgMhdn8wE8yKG6Ylw> [Accessed 8 Apr. 2019]

Filipeos, K. (2017). Increase in suicides and child mortality during crisis in Greece. Greek Reporter, April 12. Available at: <http://greece.greekreporter.com/2017/04/11/increase-in-suicides-and-child-mortalityduring-the-crisis-in-greece/>

- Gourinchas, P., Philippon, T. and Vayanos, D. (2016). The Analytics of the Greek Crisis. Hellenic Observatory, European Institute. [online], available at: http://eprints.lse.ac.uk/82433/2/Vayanos_analytics%20of%20Greek%20crisis.pdf
- Guarascio, F. (2017). EU Ends Greece's Deficit Procedure in Positive Signal to Markets. Reuters, [online], available at: <https://www.reuters.com/article/us-eurozone-greece/eu-ends-greecesde%EF%AC%81cit-procedure-in-positive-signal-to-markets-idUSKCN1C00VS>
- Hardouvelis, G. and Gkionis, I. (2016). A Decade Long Economic Crisis: Cyprus versus Greece. *Cyprus Economic Policy Review*, 10(3), pp.1450-1461
- Hope, K. (2017). Greek Property e-Auctions End 6 Month Stand-Off over Debt Reduction. *Financial Times*, [online], available at: <https://www.ft.com/content/e5750263-d5af-3902-8e84-b6c352daaaa4>
- Hyppolite, P. (2016). Towards a Theory on the Causes of the Greek Depression: An Investigation of National Balance Sheet Data (1997-2014). ELIAMEP (Hellenic Foundation for European and Foreign Policy), Crisis Observatory 22, [online], available at: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Hyppolite2016.pdf>
- International Monetary Fund (2017). Greece 2016. Washington: International Monetary Fund, IMF Country Report, No. 17/40, [online], available at: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/02/07/Greece-2017-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-44630>
- Karamanis, K. and Hyz, A. (2014). Flexible Working and Unemployment in Greece: An Analysis and Review of the Evidence. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4, pp. 533-542
- Karanikolas, P. and Martinos, N. (2012). Greek Agriculture Facing the Crisis: Problems and Perspectives. Neos Logios Hermis
- Karelakis, C., Abas, Z., Galanopoulos, K. and Polymeros, K. (2013). Positive Effects of the Greek Economic Crisis on Livestock Farmer Behaviour. *Agronomy for Sustainable Development*, 33(3), pp.445-456
- Kasimis C. and Papadopoulos A. (2013). Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms. *Research in Rural Sociology and Development*, 19, pp.263-294

- Katsioulis, N. and Katsioulis, C. (2013). *Neue Koalition - alte Probleme: Griechenland nach der Regierungsumbildung*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kavadas, S., Damalas, D., Georgakarakos, C., Maravelias, C., Tserpes, G., Papaconstantinou, C. and Bazigos, G. (2013). IMASFish: Integrated Management System to Support the Sustainability of Greek Fishery Resources. A Multidisciplinary web-based Database Management System: Implementation, Capabilities, Utilization and Future Prospects for Fisheries Stakeholders. *Mediterranean Maritime Science*, 14, pp.109-118
- Kentikelenis, A., Karanikolos, M., Reeves, A., McKee, M. and Stuckler, D. (2014). Greece's Health Crisis: From Austerity to Denialism. *The Lancet*, 383(9918), pp. 748–753
- Kolasa-Sikiaridi, K. (2017). 2017's Low Deposit Rate Has Brought 'Credit Negative' Event to Greek Banks, Moody's Says. *Greek Reporter*, [online], available at: <https://greece.greekreporter.com/2017/03/07/2017s-low-deposit-rate-has-brought-a-credit-negative-event-to-greek-banks-moodys-says/>
- Kolodko, G. (2015). Impact of Greek Debt Crisis on Development of European Integration. *Russian External Economic Bulletin*, 8, pp.3-8
- Kouretas, G. and Vlamis, P. (2010). The Greek Crisis: Causes and Implications. *Pandeconomicus*, 4, pp.391-404
- Koutsogeorgou, E. and Simou, E. (2014). Effects of the Economic Crisis on Health and Healthcare in Greece in the Literature from 2009 to 2013: A Systematic Review. *Health Policy*, 115(2-3), pp.111-119
- Koutsou, S., Ragkos, A., Abas, Z. and Tsivara, T. (2013). Family and Collective Strategies to Face the Crisis in Rural Space: The Case of Sheep and Goat Farms. In: *Proceedings of the 11th Scientific Conference (ERSA – GR) Agricultural Economy, Rural Areas, Space, Regional and Local Development*. Patras, Greece
- Kyrkilis, D. and Semasis, S. (2015). Greek Agriculture's Failure. The Other Face of a Failed Industrialization. From Accession to EU to the Debt Crisis. *Procedia Economics and Finance*, 33, pp.64-77

- Lemonakis, C., Vassakis, K., Zopounidis, C. and Voulgaris, F. (2016). Efficiency, competitiveness and exports of agricultural firms in the postcrisis era: evidence from Greece. *International Journal of Society Systems Science*, 8(1), pp.14-35
- Ma, Z. and Cheng, K. 2003. The Effects of Financial Crises on International Trade. National Bureau of Economic Research. In: *Working Paper No. 10172*. National Bureau of Economic Research, Inc.
- Machias, A., Tsagarakis, K. and Matsagiannis, M. (2016). Greek Fisheries and the Economic Crisis: Structural Analogies. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 16, pp.19-23
- Makrydakis, S., Tzavalis, E. and Balfoussias, A. (1999). Policy Regime Changes and the Long-Run Sustainability of Fiscal Policy: An Application to Greece. *Economic Modelling*, 16, pp.71-86
- Malliaropoulos, D. (2010). How Much Did Competitiveness of the Greek Economy Decline since EMU Entry? *Eurobank Research, Economy and Markets*, 5(4), pp.1-16
- Marinakou, E., Giousmpasoglou, C. and Paliktzoglou, V. (2016). The Brain Drain Phenomenon in Higher Education in Greece: Attitudes and Opinions on the Decision to Immigrate. In: 3rd Annual International Conference on Humanities & Arts in a Global World, Athens, Greece, January 3–6.
- Matsaganis, M. (2013). The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses. Friedrich Ebert Stiftung, [online], available at: <http://library.fes.de/pdf-files/id/10314.pdf>
- Matsaganis, M. and Leventi, C. (2011). Pathways to A Universal Basic Pension in Greece. *Basic Income Studies*, 6(1), pp.11-20
- Mavridis, S. (2018). Greece's Economic and Social Transformation 2008-2017. *Social Sciences*, 7(9), pp.1-14
- McCarthy, N. (2017). The Countries with the Largest Shadow Economies. *Forbes*, [online], available at: <https://www.forbes.com/sites/niallmccarthy/2017/02/09/where-the-worlds-shadoweconomies-are-firmly-established-infographic/#6b169475742c>
- Ministry of Finance (2017). The Greek Economy: Recent Economic Developments. Briefing Note, [online], available at:

<http://www.mfa.gr/missionsabroad/images/stories/missions/slovakia/2017/The%20Greek%20economy%20Recent%20Economic%20Developments%2022.8.2017.pdf>

Nelson, R., Belkin, P. and Jackson, J. (2017). The Greek Debt Crisis: Overview and Implications for the United States. Congressional Research Service. [online], available at: <https://fas.org/sgp/crs/row/R44155.pdf>

NGO Endeavor Greece, (2016). Human Capital #1 exported “product” of Greece. NGO Endeavor Greece, July 19. Available online: <http://endeavor.org.gr/en/latestnews/2137/>

OECD, (2010). Jobs for youth: Greece. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

OECD, (2011). Greece: Review of the Central Administration. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development. Available at: http://www.oecd-ilibrary.org/governance/greece-review-of-the-central-administration_9789264102880-en

OECD, (2013). Health Data. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.

OECD, (2014). OECD iLibrary [online] Available at: <http://stats.oecd.org> [Accessed 8 Apr. 2019]

OECD, (2016). Economic Surveys, Greece. March 2016. OECD. Available online: <https://www.oecd.org/eeco/surveys/GRC%202016%20Overview%20EN.pdf>

Palmer, E. (2002). Swedish Pension Reform: How Did It Evolve, and What Does It Mean for the Future? In M. Feldstein and H. Siebert (eds), *Social Security Pension Reform in Europe*. Chicago: University of Chicago Press

Papadimitriou, D., Nikiforos, M. and Zezza, G. (2015). Greece, Conditions and Strategies for Economic Recovery. *Levy Economics Institute of Bard College*. [online], available at: http://www.levyinstitute.org/pubs/sa_gr_5_15.pdf

PASEGES, (2013). *Recent Developments in the Agricultural Economy of Greece*. Athens, Greece

- Pastelakos, E. (2014). Greek Trade during the Global Financial Crisis: A Firm-level Analysis. In: *Working Paper Series 14-14*. Department of International and European Economic Studies, Athens University of Economics and Business
- Pierson, P. (2004). *Politics in Time: History, Institutions and Social Analysis*. (eds) Princeton NJ: Princeton University Press
- Plotnikov, V. and Novik, D. (2013). Searching for Ways to Keep European Zone: Perspectives for Germany. *Scientific Works of the North-Western Institute of Management*, 1(8), pp.222-228
- Pogatsa, Z. (2014). *The Political Economy of the Greek Crisis*. (eds). Riga: Lux Sit.
- Ragkos, A., Theodoridis, A., Fachouridis, A. and Batzios, C. (2015). Dairy Farmers' Strategies Against the Crisis and the Economic Performance of Farms. *Procedia Economics and Finance*, 33, pp.518-527
- Relini, G. (2003). Fishery and Aquaculture Relationship in the Mediterranean: Present and Future. *Mediterranean Maritime Science*, 4, pp.125-154
- Saltou, E. (2016). Homeless: The “unseen” population of Greece. Ta NEA, November 27. Available at: <http://www.tanea.gr/news/greece/article/5409529/astegoi-o-aoratos-plhthysmos-ths-elladas/>
- Sergeev, V. (2013). Problems of European Crisis. *Annals of the Institute of International Researches of the Moscow State Institute (University) of International Relations of the Ministry of International Affairs of the Russian Federation*, 3, pp.61-67
- Sotiropoulos, D. (2012). The social situation of Greece under the crisis. Basic socio-economic data for Greece, 2011. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Spanou, C. and Sotiropoulos, D. (2011). The Odyssey of administrative reforms in Greece, 1981–2009: A tale of two reform paths. *Public Administration*, 89 (3), pp. 723-737
- Stamatis, G. (2012). Homeless in Greece in the Current Financial Crisis. What Perspectives? Available at: <http://crisis.med.uoa.gr/elibrary/13.pdf>
- Theodoridis A. (2008). Effects of the Common Agricultural Policy on dairy sector. PhD Thesis, School of Agriculture, Aristotle University of Thessaloniki

Thomadakis, S. (2015). Growth, Debt and Sovereignty Prolegomena to the Greek Crisis. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe. GreeSE Paper N. 91, [online], available at:

http://eprints.lse.ac.uk/62081/1/Thomadakis_Growth%20%20Debt%20and%20Sovereignty%20Prolegomena%20to%20the%20Greek%20Crisis_Author.pdf

Tragaki, A. and Lenos, K. (2017). Suicide Rates in Greece: Comparing Mortality Data with Police Reporting Statistics and Investigating Recent Trends. Available at: <https://journal.fi/fypr/article/view/58961>

U.S. Commercial Service, (2018). Greece – Agricultural Sector. [online] Available at: <https://www.export.gov/article?id=Greece-Agricultural-Sector>

Varoufakis, Y. (2017). *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment*. New York: Farrar, Straus and Giroux. ISBN 978-0-374-10100-8.

Voumvaki, J., Koutouzou, A., Sakkas, G. and Konstantopoulou, N. (2018). Survey of Greek SMEs Special focus: Food industry. National Bank of Greece, Economic Analysis Department

Weisbrot, M., Rosnick, D. and Lefebvre, S. (2015). The Greek Economy: Which Way Forward? *Center for Economic and Policy Research*, [online], available at: <http://cepr.net/documents/greek-economy-2015-01.pdf>

Zetelmeyer, J., Kreplin, E. and Panizza, U. (2017). Does Greece Need More Official Debt Relief? If So, How Much? *PIE Peterson Institute for International Economics*, [online], available at: <https://piie.com/system/files/documents/wp17-6.pdf>

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All right reserved.

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1988 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.

Ανδρέας Αφάλης – Νικόλαος Αναγνωστάκης 2019